

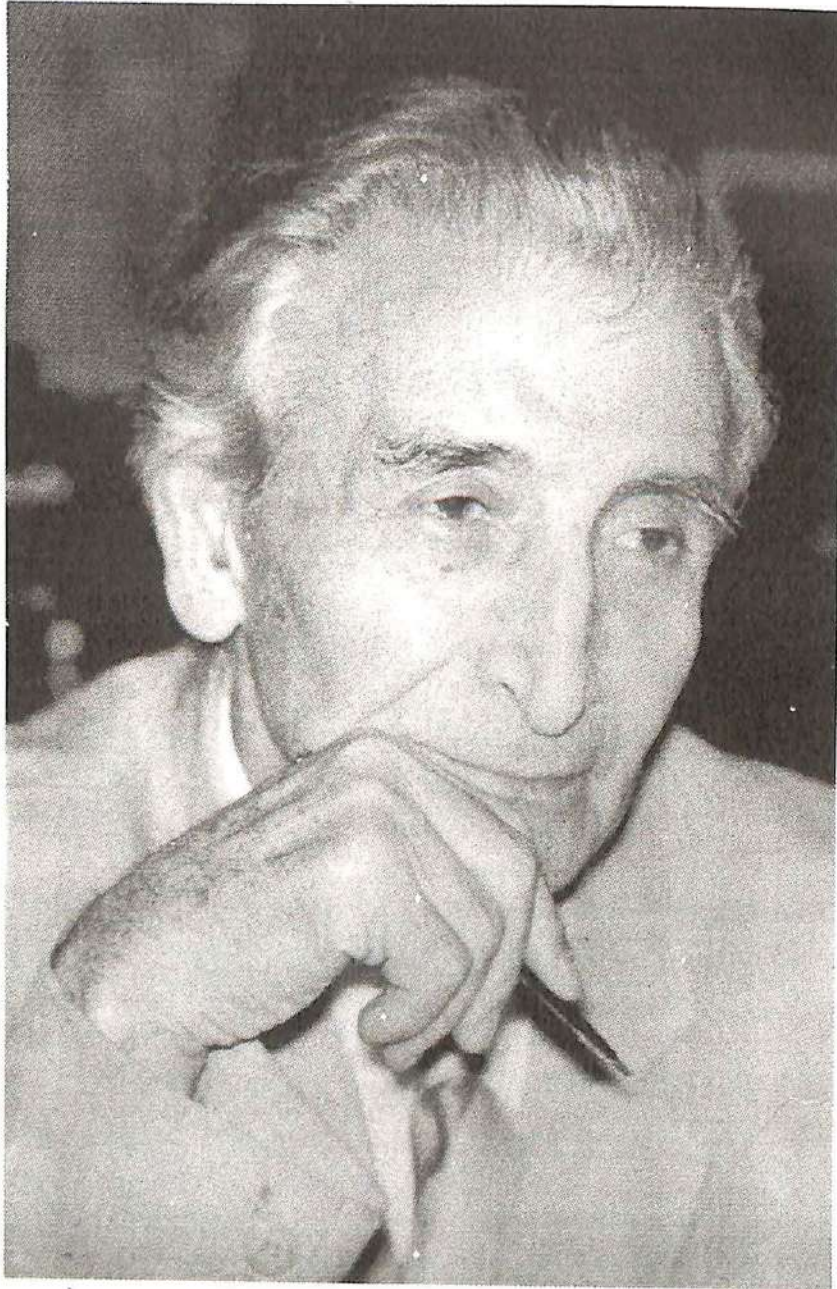
ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

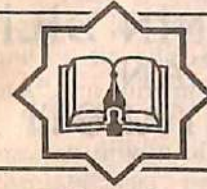

№ 1
2002

MİRZƏ İBRAHİMOV - 90

Bax: səh. 58

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 1 (191) yanvar-mart 2002-ci il 1954-cü ildən çıxır

Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Heydər ƏLİYEV.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN DİLİ, YAXUD AZƏRBAYCAN PREZİDENTİNİN DİL SİYASƏTİ

Nizami CƏFƏROV,
Azərbaycan Milli EA-nın müxbir üzvü,
Əməkdar Elm Xadimi, millət vəkili.

Hər bir dövlətin milliliyinin, müstəqilliyinin göstəricilərindən biri, bəlkə də birincisi, (onun daxili və xarici) ünsiyyəti hansı dil-də həyata keçirilməsindən ibarətdir. Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət daxili ünsiyyətini o zaman daha rahat, daha intensiv apara bilər ki, həmin dövlətin ərazisində yaşayan xalqın əsas dilindən istifadə etsin. Lakin bu sadə bir hadisə deyil - bunun üçün xalqla dövlətin tarixən müəyyən olmuş sıx mənəvi-siyasi əlaqəsi tələb olunur.

Azərbaycanda dövlət dili funksiyasını tarixən müxtəlif dillər daşımışlar ki, bunların içərisində əsas yeri ərəb, fars və rus dilləri tutmuşdur. Xalqın dili olan Azərbaycan dili - Azərbaycan türkcəsi müəyyən mərhələlərdə dövlət dili səviyyəsinə qalxmaq imkanlarına malik olsa da, onu son dövrlərə qədər gerçəkləşdirə bilməmişdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərin daxili ünsiyyəti o qədər də əhəmiyyətli deyildi, xarici (beynəlxalq!) ünsiyyət orta əsrlərdə dövlətin varlığı üçün daha vacib idi. Təsədüfi deyildi ki, Azərbaycanda ərəb, fars dillərinin dövlət dili olaraq xüsusi intesivlikdə işləndiyi dövr səlcuqlar dövrüdür ki,

onlar türklərdən ibarətdir. Sonralar türklərin müsəlman dünyasındakı sosial-siyasi mövqeləri gücləndikcə türk dili də islamın üçüncü ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Azərbaycanda ərəb, fars, türk (Azərbaycan) dillərinin hər biri eyni zamanda dövlət dili hüququna malik idi, çünki islam dini, təfəkkürü bu dillərin hər üçündə öz əksini tapır, bu və ya digər dərəcədə ifadə olunurdu. Səfəvilər, Azərbaycan xanlıqları həm daxili, həm də xarici rəsmi ünsiyyəti ərəb, fars və türk (Azərbaycan) dillərində saxlayırdılar. XIX əsrin ortalarından buraya rus dili də əlavə olundu... Və rus dili rəsmi ünsiyyətdən ərəb, fars dillərini sıxışdırdı, Azərbaycan türkcəsi isə, əksinə, "yerli əhali"nin dili olaraq müəyyən səlahiyyətlər almağa başladı. Lakin müstəqil dövlətin olmaması, Şimalda rus, Cənubda isə fars dilinin "yerli dil" üzərində üstünlüyünü aydın bir şəkildə nümayiş etdirirdi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandıqdan bir ay sonra özünün rəsmi ünsiyyət vasitəsinin məhz Azərbaycan türkcəsi olduğunu elan etdi. Lakin məhz elan etdi... Dövlət orqanlarında çalışanlar Azərbaycan türkcəsini

lazimi səviyyədə bilmirdilər, eyni zamanda "yerli əhali"nin dili dövlət dilinin tələblərinə hələ cavab vermirdi, ADC-nın azərbaycanca sənədlərinin leksikası, sintaksisi də bunu təsdiq edir. Halbuki rusca sənədlərin dili mükəmməldir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşması prosesi sovet dövründə kifayət qədər ardıcıl şəkildə getmişdir. Bununla belə, həmin dövrdə Azərbaycan dövlətinin dili rus dilinin təsiri altında idi, yəni "rusca düşünüb azərbaycanca ifadə etmək" prinsipi işləyirdi ki, bu da milli dil təfəkkürünün tədricən ölümünə gətirib çıxarırdı. Azərbaycanın dövlət xadimlərinin müəyyən hissəsi milli dil təfəkkürünün xüsusilə dövlət səviyyəsində iflic olduğunu görürdülər. Lakin onların mübarizə aparmaq imkanları yox idi. 50-ci illərdəki "qiyam" da bu problemi həll etmədi, əksinə, onu bir az da mürəkkəbləşdirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdə bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli liderdir... Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəlməsi idi. Həmin yüksəliş 80-ci illərdə də davam etdi. Böyük dövlət xadiminin Azərbaycan dilinin inkişafı sahəsindəki fəaliyyəti barəsində geniş bəhs etmək fikrində deyilik, sadəcə qeyd etmək istəyirik ki, milli liderin, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisinin 90-cı illərdə - müstəqillik dövründə dövlət dilinin yüksəlişi sahəsində gördüyü işlər ciddi tarixi əsaslara malikdir.

Biz xüsusilə "Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi" barədəki tarixi fərmanı nəzərdə tuturuq... Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixində hələ ona (Azərbaycan dilinə) bu səviyyədə qiymət verən ikinci bir rəsmi sənəd olmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları heç bir elmi mənbədə bu qədər aydın şəkildə verilməmiş, onun müasir vəziyyəti barədə bu qədər mükəmməl təsəvvür yaradılmamış, inkişaf problemləri haqqında bu qədər sistemli şəkildə bəhs edilməmişdir.

Əlbəttə, rəsmi dövlət sənədində bu və ya digər orijinal elmi konsepsiyanın irəli sürülməsi qeyri-adi hadisədir. Bununla belə, həmin "qeyri-adiliyi" ən azı aşağıdakı səbəblərə görə qəbul etmək lazım gəlir:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlməyə ehtiyac duyulmuşdur;

3) Haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparan bir mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə sırası yox, tarixi səciyyə daşdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə

ədə bilər.

Və yeri gəlmişkən, respublika ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olub müxtəlif elmi müəssisələrdə geniş müzakirə edilən *"Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət"ində Azərbaycan prezidenti "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi"* barədəki fərmanda irəli sürülmüş konsepsiya üçün elmi-nəzəri baza hazırlamışdı. Ümumiyyətlə, həmin "Müraciət" bir elm olaraq Azərbaycanşünaslığın əsaslarını müəyyən edir, aydın metodoloji göstərişlər verir. (Bu barədə bax: N.Cəfərov. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycan xalqına müraciətində dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələləri. - Elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2001, səh. 127-142). Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan prezidentinin Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti barədəki düşüncələri kifayət qədər ardıcıl elmi araşdırmaların, konseptual ümumiləşdirmələrin nəticəsi olmaqla müstəqil dövlətin ən mühüm sənədlərində öz əksini tapır.

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi" haqqında fərmanda irəli sürülmüş ideyalar içərisində aşağıdakılar diqqəti daha çox cəlb edir:

1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;

2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli tarixi maraqlarından biridir. Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan dövləti də istisna təşkil etmir. Lakin

Azərbaycan dili bir dövlət dili olaraq getdikcə müasir dünyanın inkişaf etmiş dillərinin təzyiqinə daha çox məruz qalır. Məsələn, ingilis dili bir sıra dillər kimi Azərbaycanın dövlət dilini də nəinki Azərbaycandan xaricdə (onun beynəlxalq ünsiyyətində), hətta ölkənin daxilində də sıxışdırmaq iddiasında və gücündədir. Bu, təbiidir... İngilis dili, eləcə də fransız, alman, rus və s. dillər müasir dünyanın tarixən müəyyən olmuş qüdrətli ünsiyyət vasitələridir. Xüsusilə ingilis dili son dövrlərdə dünya elminin, informasiyasının, böyük siyasətinin aparıcı ifadəçisinə çevrilmişdir. Dünyaya açıq olan Azərbaycan dövlət dili, tamamilə təbiidir ki, belə bir dillə rəqabətə girmək imkanına malik deyil. Və hər bir azərbaycanlı, əgər eyni zamanda müasir dünyanın "vətəndaş"ı olmaq istəyirsə, ingilis dilini bu və ya digər dərəcədə bilməlidir... Odur ki, Azərbaycan dövləti milli maraqları yüksək tutan bir dövlət olaraq Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarını qorumaq, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu ölkə daxilində olduğu kimi, ölkə xaricində də yüksəltməyə çalışmalıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan dilinin beynəlxalq nüfuzu görünməmiş bir səviyyəyə qalxmış, Azərbaycan dili dünyanın böyük siyasət, mədəniyyət, elm mərkəzlərində ən yüksək tribunallardan səsənlənmiş, Azərbaycan prezidenti şəxsi fəaliyyəti ilə yalnız ölkə daxilində deyil, ölkəmizdən çox-çox uzaqlarda, həmin yüksək tribunallardan dönə-dönə sübut etmişdir ki, Azərbaycan dili müasir dünya düşüncəsinin səviyyəsinə qalxmağa layiq, geniş ifadə imkanlarına malik bir dildir.

Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət öz dilini inkişaf etdirmədən qoruya bilməz. Və qeyd etdiyimiz kimi, fərmanın əsas ideyalarından biri də Azərbaycan dilinin inkişafı üçün görülməli olan tədbirlərin müəyyənləşdirilməsidir... "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi" barədəki fərmanda Azərbaycan dilinin inkişafı üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-linqvistik tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur ki, bunların biri digərinin bilavasitə davamıdır.

Əlbəttə, tarixən Azərbaycan dilinin, ümumən milli dəyərlərin, əgər belə demək mümkünsə, namusunu xalq kütlələri, onların arasından çıxan millət xadimləri, ziyalılar qorumuşlar, dövlət məmurları bu baxımdan ya xüsusi fərqlənməmiş, ya da ana dilinə tamamilə laqeyd olmuşlar.

Haqqında söhbət gedən fərmanın tarixiliyi bir də orasındadır ki, Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət-icra orqanlarını hərəkətə gətirdi, onları qurulmaqda olan milli dövlətin siyasi-ideoloji tələbləri baxımından yenidən təşkil olunmağa hazırladı, hətta milli məmur obrazının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Məsələnin mahiyyətini anlamaqdan çox-çox uzaq olan bir sıra "qəzet siyasətçiləri" bu fərmanın rolunu azaltmağa çalışsalar da, heç şübhəsiz, o öz tarixi işini artıq bütün gücü ilə görməyə, milli ictimai təfəkkürü daxilədən təşkil etməyə, 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində özünü aydın şəkildə göstərən "mərkəzdənqalma" təzahürlərinin, separatçılığın kökünü kəsməyə başlamışdır.

Prezidentin həmin fərmanı ilə Azərbaycan on illik "tə-

rəddüdlər"dən sonra qəti olaraq latın əlifbasına keçdi ki, fikrimizcə, burada yalnız yeni əlifbaya keçid deyil, nümayiş etdirilən qətiyyətin özü də ideoloji uzaqgörənlik, millətin öz dövləti ətrafında daha sıx birləşməsinə yönəldilmiş siyasi hərəkətdir. Bu qətiyyəti, cəsarəti ancaq Heydər Əliyev kimi qüdrətli dövlət xadimləri, böyük şəxsiyyətlər göstərə bilər, bu cür jestlər yalnız da hi strateqlərə məxsusdur.

Biz "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi" barədəki fərmanın elmi-nəzəri, konseptual səviyyəsi ilə yanaşı onun praktikliyini də xüsusi qeyd etməliyik - burada irəli sürülən müddəaların, göstərişlərin hamısı real, həyata keçirilməsi tamamilə mümkündür. Vəzifəmiz fərmanın tarixi tələblərini dönmədən, milli təəssübkeşliklə yerinə yetirməkdən ibarətdir. Və bizim bir millət kimi nə qədər istedadlı, enerjili, müasir dünya ilə ayaqlaşmağa nə qədər qəbil olduğumuzun göstəricilərindən biri də həmin fərmanın tələblərinə hansı səviyyədə cavab verməyimizlə müəyyən olunur.

Azərbaycan prezidenti, son illərin dövlət sənədlərindən (və həmin sənədlərdə irəli sürülən tarixi müddəaların ardıcıl olaraq həyata keçirilməsindən) də görüldüyü kimi, öz işini yalnız xalqın cari maraqlarını ifadə etməklə bitmiş saymır, bu günə tarixdən gəlir, həmin maraqları tarixi bir səviyyəyə qaldıraraq ifadə edir. Heydər Əliyevin yaratdığı Azərbaycan dövləti elə bir mükəmməl ideoloji, konseptual əsaslar üzərində yüksəlir ki, onun əbədililiyinə şübhə etmək tamamilə nadanlıqdır.

DİLİMİZ İNKİŞAF YOLLARINDA

"Qədim və zəngin tarixə malik türk dili ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır".

Heydər ƏLİYEV.

İnqilab BABAYEV,
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının Azərbaycan dili kafedrasının müdiri,
Suğra İMANOVA, Safurə GÖZƏLOVA,
kafedranın baş müəllimləri.

Dillərin mənşəcə təsnifinə görə Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir. Adriatik dənizinin sahillərindən başlamış Yapon və Çin dənizi sahillərinə qədər ucsuz-bucaqsız geniş bir ərazidə yaşayan türk xalqlarının dilləri bu dil ailəsinə daxildir.

Türk dünyasının ilk ensiklopedik alimi, türkologiya elminin banisi Mahmud Kaşğarlı (1029-1126) təxminən min il bundan qabaq (1072-ci ildə) yazdığı və bu gün də türkologiya elminin ən mötəbər mənbəyi olan "Divanü-lügət it-türk" (Türk dillərinin divanı) adlı əsərini Məhəmməd peyğəmbərin bu sözləri ilə başlayır: "Türk dilini öyrənin, onların uzun sürən hakimiyyəti vardır". Ulu peyğəmbərimizin bu sözləri türk dilinin tarixi və böyüklüyü haqqında təkzibedilməz bir həqiqətdir.

Məlum olduğu kimi, hər bir dilin mahiyyəti, spesifik cəhədləri ilk növbədə öz ifadəsini o dilin qrammatik quruluşunda və əsas lügət fondunda tapır. VII əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilinə ərəb dili, sonra da fars dili güclü təsir göstərməyə başlamışdır. Bunun nəticəsində həmin dillərdən dilimizə çoxlu sayda sözlər keçmişdir. Lakin əsrlər ötdükcə bu sözlərin çoxu Azərbaycan dilini tərk etmişdir. Dilimizdə qalanları isə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğunlaşaraq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

M.Füzulinin aşağıdakı beytinə diqqət edək:

Çareyi-behbudimi sordum müalicdən, dedi:

Dərd, dərdi-əşqdür, mümkün

deyil səhhət ona.

Göründüyü kimi, bir beytdə 2 izafət tərkibi vardır: 1) çareyi-behbud, 2) dərdi-əşq.

Orta əsr ədəbi dilimizdə belə izafət tərkibləri bol-bol işləndiyi halda, müasir ədəbi dilimizdə bunlara təsadüfi hallarda rast gəlirik. Dilimizdə izafət tərkiblərinin tamam yox olduğunu da demək olmaz. Hələ də dilimizdə *nöqtəyi-nəzər, əfvi-ümumi, tərcümeyi-hal* kimi izafət tərkibləri az-az olsa da işlənir.

1828-ci ildə Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında yeni mərhələ başlandı. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə bir sıra yeni sözlər keçdi, dilimizin lügət fondu müəyyən mənada zənginləşməyə başladı. Məsələn, elektrik, proqres, termometr, matros və s. Lakin bu yenilik də Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunu dəyişə bilməmiş, hər iki mənbədən, yəni həm ərəb-fars dillərindən, həm də rus dilindən və rus dili vasitəsilə digər Avropa dillərindən dilimizə keçmiş sözlər əlaqəli nitq içərisində Azərbaycan dilinin qanunlarına tabe edilmiş və dilimizin qanunları əsasında dəyişmişdir.

Hər bir dilin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi təkcə praktik xarakter daşımur. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi eyni zamanda nəzəri və tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz belə tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, bir ictimai quruluşun başqası ilə əvəzlənməsindən asılı olmayaraq, dilin qram-

matik quruluşu nisbətən sabit qalır.

Dilimizin qrammatik quruluşunun zənginliyini bir də bu faktdan görmək olar ki, ayrı-ayrı sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə istənilən qədər söz yaratmaq mümkündür. Professor Səlim Cəfərov 1960-cı ildə nəşr etdiyi "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı" əsərində belə leksik şəkilçilərin siyahısını vermişdir. Bu monoqrafiyada 60-dan çox dördvariantlı, 30-dan çox ikivariantlı, 10-dan çox birvariantlı sözdüzəldici şəkilçilərin olduğunu görürük. Respublika Milli Elmlər Akademiyasının təxminən 20 il ərzində hazırlayıb nəşr etdiyi 4 cildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə 50 mindən çox söz və ifadənin izahına rast gəlirik. Bu da Azərbaycan dilinin lügət fonduna daxil olan sözlərin heç də hamısı deyildir. 4-cü cildə izahı verilmiş ərəb dilindən dilimizə keçib vətəndaşlıq hüququ qazanmış "şikayət" sözündən əmələ gələn neçə yeni söz var. 1) Şikayətkar, 2) şikayətlən, 3) şikayətlənmə, 4) şikayətlənmək, 5) şikayətnamə, 6) şikayətli, 7) şikayətçi, 8) şikayətçi ("Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti", 4-cü cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1987, səh. 522.).

XIII əsrdə yaşayıb yaratmış Seyid İzzəadin Həsənoğlunun Azərbaycan dilində yazdığı və bizə gəlib çatmış iki qəzəli anadilli ədəbiyyatımızın ilk yazılı nümunəsi kimi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sonrakı əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində çoxlu monumental əsərlər yarandı və ana dilimizin nələrə qadir olduğu əyani surətdə sübuta yetdi. XIV əsrdə Seyid İmadəddin Nəsimi (1369-1417), Qazi Burhanəddin (1344-1398), XV əsrdə Şah İsmayıl Xətayi (1487-1524), XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli (1494-1556), XVIII əsrdə Molla Vəli Vidadi (1707-1808), Molla Pənah Vaqif (1717-1797), XIX əsrdə Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847), Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852), M.F.Axundzadə (1812-1878), Hacı Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Həsən bəy Zərdəbi (1842-1907), XX əsrdə C.Məmmədquluzadə (1866-1932), M.Ə.Sabir (1862-1911), Ə.B.Haqverdiyev (1870-1933), H.Cavid (1882-1941), N.Nərimanov (1870-1925), C.Cabbarlı (1899-1934), S.Vurgun (1906-1956), M.Hüseyn (1909-1965), S.Rəhimov (1900-1983), M.İbrahimov (1911-1992), R.Rza (1910-1981) və b. böyük sənətkarlarımız Azərbaycan dilin-

də ölməz sənət əsərləri yaratmışlar.

Azərbaycan dilinin gözəlliyi, zənginliyi, geniş bir ərazidə ünsiyyət vasitəsi olduğu vaxtilə böyük rus şairi M.Y.Lermontovun da diqqətini cəlb etmiş, Qafqazda, Azərbaycanda olarkən bunu əyani surətdə görmüş və yazmışdır: "...Mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba, Şamaxı şəhərlərində oldum, ...azərbaycanca öyrənməyə başladım, həmin dil burada və ümumiyyətlə Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir".

Məşhur ədəbiyyatşünas alim Firdun bəy Köçərli (1863-1920) yazırdı ki, "Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsinədir. Ananın südü bədənə mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir". F.B.Köçərli ana dilinin xalqın həyatında oynadığı böyük rolunu daha sübut etmək üçün məşhur pedaqoq Uşinskinin aşağıdakı sözlərini misal gətirir: "Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətənini əlindən alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan, fəvq olar və ondan bir nişan qalmaz".

Ana dilimizin zənginləşməsində gözəl önəmsi olan Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası alimlərinin xidmətlərini qeyd etməmək olmaz. Texniki terminlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasında və ana dilində texniki terminlərin yaradılmasında, texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində ilk dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılıb nəşr etdirilməsində bizim alimlər unudulmaz xidmətlər göstərmişlər. Akademik S.M.Quliyev "Qazıma terminləri lüğəti", akademik İ.Ə.İbrahimov və F.Xasməmmədov "Avtomatik tənzimləmə nəzəriyyəsinin əsasları və istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması", akademik T.M.Əliyev və dosent S.Kərimzadə "Rusca-azərbaycanca informasiya-ölçmə texnikası terminləri lüğəti", prof. Z.İ.Kazımzadə "Rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti", professor Ə.C.Mustafayev "Rusca-azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası terminləri lüğəti" və b. vəsaitlər hazırlayıb nəşr etdirmişlər. Professor P.B.Rüstəmzadə "Elektrik stansiyaları", professor K.N.Quluzadə "Neft mədənlərinin elektrik avadanlığı", professor M.H.Ramazanov Azərbaycan dilində "Fizika" adlı funda-

mental dərslilər hazırlayıb tələbə və müəllimlərin istifadəsinə vermişlər.

ADNA-nın Azərbaycan dili kafedrasının müəllimləri də texniki ali məktəblərin tələbələri üçün bir dərslilik, on beşə qədər dərs vəsaiti hazırlayıb nəşr etdirmişlər.

1998-ci ildə ADNA-nın nəşriyyatında çapdan çıxan "Azərbaycan dili" adlı dərs vəsaiti müdrik prezidentimiz H.Ə. Əliyevin aşağıdakı sözləri ilə başlayır: "Gənclərimiz nə qədər çox dil bilsələr, bir o qədər zəngin dünyagörüşünə malik olurlar. Bu, müasir dünyanın tələbləridir. Amma ən əsası ondan ibarətdir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir".

Hörmətli prezidentimiz hələ 70-ci illərdə Azərbaycan dili dərsliləri yaratmış bir qrup alimə respublikanın dövlət mükafatını vermiş, bununla da dilimizin inkişafına nə qədər böyük diqqət yetirdiyini əyani surətdə sübut etmişdir.

Cənab Prezident sonralar bu barədə demişdir: "Biz xüsusən Azərbaycan dili haqqında kitab yazmış böyük bir kollektivə dövlət mükafatı verdik. Bu mükafatı onun müəlliflərinə görə yox, əsərin özüne və bu kitabın dilimizin təhlilində həsr olunmasına görə verdik. Burada mənim şəxsi təşəbbüsüm, şəxsi məqsədim o olubdur ki, ictimaiyyət bir daha bilsin ki, biz dilimizin inkişafına nə qədər fikir veririk". Bu fakt, yəni Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi ilə məşğul olan alimlərin, müəllimlərin 70-ci illərin sonlarında dövlət mükafatına layiq görülməsi - dilimizin inkişafı tarixində unudulmaz bir hadisədir.

Dilimizin adının qorunub saxlanması, dövlət dili kimi Azərbaycanın Konstitusiyasında təsbit edilməsi, dilimizin özünün xarici təsirlərdən qorunması prezidentimiz H.Əliyevin xalqımız qarşısında unudulmaz xidmətlərindədir. Sonralar, yəni 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası hazırlanarkən o, çıxışlarının birində deyirdi: "Azərbaycanda rus dili nə qədər hakim oldusa da, vaxtilə Azərbaycanda nə qədər çalışdılar ki, Azərbaycan dilini sıxışdırıb çıxarsınlar, rus dilini geniş yaysınlar, amma biz dilimizi qoruduq, saxladığımız. Biz dilimizi itirmədik".

Prezidentin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fər-

manı ADNA-da böyük rəğbətlə qarşılanmış, professor-müəllim heyətinin qarşısında geniş vəzifələr qoymuşdur. Prezidentimizin fərmanı mətbuatda dərc edildikdən sonra Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında "Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanın dövlət dilidir" mövzusunda elmi-praktik konfrans keçirildi. Konfransda "Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanın dövlət dilidir", "Azərbaycan dilinin zəngin qrammatik quruluşu və lüğət fondu", "Azərbaycan dilinin ədəbi-bədii ifadə imkanları" mövzularında maraqlı məruzələr edilmişdir. Fakültə dekanları ayrı-ayrı texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində termin yaradıcılığında danışıqlar. "Texniki kibernetika terminləri Azərbaycan dilində", "Azərbaycan dili və neft-kimya terminləri", "Sərbəst iqtisadi münasibətlər və yeni iqtisadi terminlər" mövzularında dinlənən məruzələrdə texniki terminologiyanın bir sıra aktual məsələlərinə toxunulmuşdur.

Elmi Şurada isə prezident fərmanı ilə əlaqədar tədbirlər planı qəbul edildi. Burada göstərilir ki, prezidentin Fərmanı bütün fakültələrin elmi şuralarında və kafedra iclaslarında elan edilsin, ADNA-nın bütün qurumlarında kargüzarlıq işi ancaq Azərbaycan dilində, latın qrafikası ilə aparılsın, Azərbaycan dilinin tədrisi və təbliği məqsədilə müxtəlif səviyyəli seminarlar, yazıçı və şairlərlə görüşlər, elmi-metodik konfranslar keçirilsin. Rektorun əmri ilə dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər planının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üçün işçi qrupu yaradılmışdır.

ADNA-nın Azərbaycan dili kafedrasının kollektivi dərs ilinin ilk günündən başlayaraq bütün tədris qruplarının təqvim planlarında dəyişiklik etmiş, ilk dərsləri "Prezidentin 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 sayılı fərmanı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası" mövzusunda keçmişdir.

Fürsətdən istifadə edib bir arzumuza da bildirmək istədik: ali texniki məktəblərin, o cümlədən ADNA-nın təlim rus və Azərbaycan dillərində olan qruplarında "Heydər Əliyev və nitq mədəniyyəti" adlı fənnin tədrisi məqsədə uyğun olardı. Prezidentin natıqlıq məhərətinə, dil siyasətini öyrənmək və öyrətmək gündəlik işimizə çevrilməlidir.

MÜƏLLİMDƏN ÇOX ŞEY ASILIDIR

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı rəsmi dövlət dilinin - Azərbaycan dilinin təmizliyinin qorunması, inkişaf etdirilməsi, sevdirməsi və işləkliyinin daha da genişləndirilməsi istiqamətində misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Bu vacib və dövlətəhəmiyyətli sənəddə

təhsil sisteminin, o cümlədən orta məktəblərin qarşısına ciddi vəzifələr qoyulmuşdur.

Bəs məktəb kollektivləri Prezident fərmanından irəli gələn həmin vəzifələri necə yerinə yetirirlər? Əməkdaşımız **Vaqif HƏMİDOĞLU** ezamiyyətdə olarkən bu sualla təhsil işçilərinə müraciət etmişdir. Cavablarından daha seçiciyəvi olanları oxucuların nəzərinə çatdırırıq.

Arifə BÜNYATOVA, Hacıqabul Rayon Təhsil Şöbəsi metodmərkəzinin direktoru:

- Ana dilimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və zənginləşdirilməsində məktəbin, müəllimin rolu əvəzsizdir. Unudulmamalıdır ki, məktəb həqiqi vətəndaş, sabahın qurucusunu tərbiyə edir. Bu vətəndaş isə öz doğma dilini, ədəbiyyatını, tarixini bilməklə yanaşı, onu sevməli və sevdirməyi bacarmalıdır. Bax, bu keyfiyyətlərin və bacarıqların şagirdlərdə yaradılması müəllimlərin, xüsusilə də Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin gündəlik qayğısıdır.

Rayonumuzun demək olar ki, bütün məktəblərində ana dili və ədəbiyyatın tədrisinə, bu fənlərə şagirdlərdə həqiqi məhəbbətin və marağın açılmasına həmişə diqqətlə yanaşılmışdır. Dövlətimizin başçısı, möhtərəm Heydər Əliyevin ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə dair imzaladığı fərman bu sahədə işimizdəki mövcud nöqsanları aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də bizə düzgün istiqamət verdi. Fərmanın müəyyənləşdirdiyi vəzifələrin işdə yerinə yetirilməsi üçün məktəblərimizdə bir sıra səmərəli tədbirlər həyata keçirilir. Həmin tədbirlər ötən ilin iyul ayının əvvəllərində RTŞ müdirinin 49 sayılı əmri ilə yaradılmış işçi qrupunun nəzarəti ilə həyata keçirilir, nəticəsi barədə metodiki şurada müntəzəm məlumat verilir. Belə tədbirlərimiz çoxdur. Onların hamısı barədə danışmaq mümkün olmasa da, bəzilərdən söhbət açmağa dəyər.

Məktəblərimizin hamısında dövlət dilimizə həsr olunmuş stendlər var. Bu stendlərdə möhtərəm prezidentimizin ana dilimiz barədə söylədiyi fikirlər, dövlət dilimiz haqqındakı məlum fərmandan götürülmüş cümlələr yazılmışdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin rəhbərliyi ilə şagirdlərin hazırladıkları "Dilimiz - mənəviyyatımız", "Ana dili milli şüurumuz, məniyyətimizdir" başlıqlı stendlər, quşələr, fotosərgilər diqqəti çəkir. Bu baxımdan 1 və 5 sayılı orta məktəblərin təcrübəsi örnək ola bilər. Həmin məktəblərdə yaradılmış "Duyğular", "Kövrək budaqlar", "Qönçə", "Pöhrələr" adlı Azərbaycan dili və ədəbiyyat dər-nəklərinin hərsində 18-20 nəfər istedadlı şagird məşğul olur. Vaxtaşırı keçirilən fənn olimpiadaları, poeziya gecələri, səliss danışmaq yarışları, şair və yazıçılarla, yaşlı nəsilədən olan müəllimlərlə görüşlər də uşaqlarda ana dilinə məhəbbətin artırılmasına, onlarda yazılı və şifahi nitqin inkişafına yaxından kömək edir.

Müəllim və şagirdlərimiz istər rayon, istərsə də respublika üzrə keçirilən fənn olimpiadalarında, pədaqoji mühazirələrdə, inşa yazı müsabiqələrində fəal iştirak edir, mükafatlara, qiymətli hədiyyələrə layiq görülür.

Keçirdiyimiz tədbirlərin işıqlandırılmasında, əhaliyə çatdırılmasında rayonda çıxan "Hacıqabul" qəzeti böyük iş görür. Həftəlik qəzetin hər nömrəsinin bir

səhifəsi "Təhsil yolu" başlığı altında təhsil şöbəsində, məktəblərimizdə keçirilən tədbirlərə, müəllimlərimizin hazırladığı müxtəlif məzmunlu materiallara həsr olunur. Məsələn, 5 sayılı orta məktəbdə həmin fərmanla bağlı keçirilən "Dəyirmi masa" barədə geniş yazı verilmişdir. Həmin tədbirdə bütün məktəblərin, eyni zamanda rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri iştirak etmiş, fərman barədə, dilimizin inkişaf perspektivləri haqqında öz fikir və mülahizələrini söyləmişlər. "Dəyirmi masa"nın gedişi videokasetə alınmışdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərnəklərinin məşğələlərində onlardan istifadə olunur.

Ana dilimizin bugünkü vəziyyəti və onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlərimiz çoxdur. Rayon təhsil işçilərinin qüvvəsi həmin istiqamətdə işlərin görülməsinə yönəldilmişdir.

Sevil XUDİYEVA, Əli Bayramlı şəhərindəki 2 sayılı orta məktəbin müəllimi:

– Mənim qənaətimə görə, bütün fənlər əhəmiyyətlidir, şagirdlərimizin hərtərəfli inkişafı üçün onların hamısı lazımlıdır. Bu sırada ana dilimizin önəmli yeri vardır. Ana dilinin öyrədilməsinə, ona məhəbbət hissinin aşılanmasına qayğı göstərmək isə təkcə müəllimin təhsil ocaqlarında çalışanların deyil, ixtisasından, vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlının gündəlik qayğısına çevrilməlidir. Bu mənada möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin "Şəxsən mən öz ana dilimi sevirəm və bu dildə danışmağım fəxr edirəm" sözləri adında qürur hissi doğurur. Həqiqətən də Prezidentimizin nitqi aydın, səlis, sadə və rəvandır. Biz müəllimlər öz şagirdlərimizə bax bu cür nitq aşılamağa, doğma dilimizə məhəbbət hissi yaratmağa çalışmalıyıq. Bundan ötrü müəllim, fərmanda deyildiyi kimi, mövcud bilikləri ilə kifayətlənməməli, həmişə axtarışda olmalı, mütaliə etməli, dilin zənginliyini, incəliyini öz şagirdlərinə öyrətməlidir.

Məqsədə nail olmaq üçün ana dili və ədəbiyyatı yüksək səviyyədə tədris etməklə yanaşı, müxtəlif tədbirlərdən də istifadə etmək lazımdır. İşlədiyim məktəbdə də belə tədbirlər tez-tez keçirilir. Məsələn, dərslərin əvvəllərində dilimizin tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması haqqında fərman və milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı bəyanatın müddəalarına həsr olunmuş geniş tədbir şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Sədaqət xanım Qəhrəmanovanın, idarə və müəssisə rəhbərlərinin, habelə 300-dən çox valideynin iştirakı ilə keçdi. İştirakçıların məlumatlarının zənginləşdirilməsi baxımından bu tədbir çox əhəmiyyətli oldu.

Məktəbimizdə zəngin Azərbaycan dili və ədəbiyyat kabinetləri var. Burada Azərbaycanın yazıçı və şairlərinin portretləri asılmış, onların dilimizə aid müdrik kəlamları əks etdirilmişdir. Kabinetlərin birində "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili" guşəsi yaratmışıq. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan məşğələlər, poeziya, bədii oxu gecələri, zəif və orta səviyyədə oxuyan şagirdlərlə dərslər, sinifdən xaric tədbirlər burada keçirilir. Şagirdlər arasında vaxtaşırı fənn olimpiadaları, ifadəli oxu yarışları təşkil edirik. Fərqlənənlərə həvəsləndirici mükafatlar veririk. Məktəbdaxili tədbirlərimiz səmərəsiz qalmır, özünü göstərən istedadlı şagirdlərimizin xoş sorağı rayon və respublika üzrə keçirilən bilik yarışlarından gəlir. Məsələn, şəhərimizdə məskunlaşmış zənginlən qaçqın ailəsindən olan XI sinif şagirdi Maral Əliyevanın respublikamızın müstəqilliyinin on ilinə həsr olunmuş inşa yazı müsabiqəsinin qalibi kimi birinci yeri tutaraq Təhsil Nazirliyinin I dərəcəli diplomuna layiq görülməsi fənn müəllimi kimi təkcə məni yox, məktəbimizin bütün kollektivini sevindirmişdir. Belə istedadlı şagirdlərimiz çoxdur. Bu, əlbəttə, fənnə olan marağın, müəllim və şagirdlərimizin ana dilimizə, onun inkişafına qayğı ilə yanaşmasının nəticəsidir.

Prezidentin məlum fərmanından irəli gələn vəzifələrə layiqincə əməl edilməsi, biz müəllimlərdən çox asılıdır. Odur ki, biz də gündəlik işimizi həmin istiqamətə yönəlmişik. Əgər hamılıqla belə etsək, qarşımıza qoyulan məsul vəzifələrin həyata keçirilməsinə nail ola bilərik.

Əminə İBRAHİMOVA, Sabirabad şəhərindəki H.Z. Tağıyev adına orta məktəbin müəllimi:

– Milli təhsilimizin qarşısında qoyulan tələblərdən biri də, müstəqil düşünən, hərtərəfli hazırlıqlı gənclər yetişdirməkdir. Bu gənclər isə birinci növbədə öz ana dilini - ulu-babaların bizə miras qoyub getdikləri əvəzsiz milli sərvəti dərinləndirilməli, sevməli və onun daha da inkişafına səy göstərməlidir. Rayonun ən böyük məktəblərindən biri olan, 1100 şagirdi özündə cəmləşdirən bizim məktəbdə də təhsilin istiqaməti məhz bu sahəyə yönəldilmişdir. Müəllimlərimiz yalnız dərslərlə məhdudlaşmırlar, şagirdlərə əlavə təlim materialları təqdim edir, səmərəli işləmələrini təmin edirlər. Dövlət başçımızın ana dilinin inkişafı ilə bağlı fərmanından sonra belə tədbirlərə, xüsusən də ana dilinin tədrisinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərə diqqəti daha da artırmışıq. Görülən işlərin hamısı məktəb pedaqoji şurasının yardım və nəzarəti ilə həyata keçirilir.

Fərman mətbuatda dərc olunanadək ötməz müddət ərzində az iş görülməyib. Şifahi xalq yaradıcılığı əsasında hazırladığımız "Dilim mənim - laylam mənim" ədəbi-bədii kompozisiyaya, "Ana dilim - ana laylam" bədii gecəsinə rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri dəvət olunmuşdu. Hər iki tədbir yüksək səviyyədə keçdi. Bu yaxınlarda məktəb üzrə "Ana dili bayramı" keçirdik, martda isə "Mənim dilim - mənim varlığumdur" mövzusunda aylıq keçirməyi planlaşdırmışıq. Azərbaycan dili və ədəbiyyat kabinetlərimiz materiallarla zəngindir. Bu yaxınlarda isə yeni bir kabinet - "Əlifbam dilimin açarıdır" adlı kabinet yaratmışıq. Burada Azərbaycan əlifbasının keçdiyi çətin yollardan bəhs edən söhbətlər, disputlar, dialoqlar, "Dəyirmi masa"lar, müsahibə və görüşlər keçirilir.

Məktəb binasının geniş foyesində sıralanmış 74 adda divar qəzetləri və bülletenlər işdə köməyimizə çatır. Məktəb pedaqoji şurasının orqanı olan "Azəri" divar qəzeti möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin ana dilimiz və latın qrafikalı əlifbaya keçid haqqındakı fərmanlarını geniş əks etdirir. "Ana vətən", "Astana", "Ana dilim", "İstedad" divar qəzetləri də, dil və ədəbiyyat fənninə maraq göstərən istedadlı şagirdlərin yaxından iştirakı ilə buraxılır. Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuş kabinetlərimiz şair və yazıçılarımızın portretləri və əsərləri ilə təchiz edilmişdir. Kabinetlərdə olduğu kimi, məktəbin girişində də "Dilimizin özəlliyi - gözəlliyi", "Azərbaycan respublikasının dövlət dili - Azərbaycan dilidir" adlı stend və fotosərgilərdə Azərbaycan dili haqqında hikmətli sözlər, habelə klassik və müasir şair və yazıçılarımızın dilimizlə bağlı fikirləri yağlı boyalarla əks olunmuş, onların yanında isə bir neçə yerdə latın qrafikalı əlifbamızı əks etdirən lövhələr asılmışdır.

Məktəbimizdə ötməz dərslərin fəaliyyətə başlamış "Gənc heydərçilər" Universitetinin məşğələləri də maraqlı keçir. Şagirdlərimiz burada respublika prezidenti cənab Heydər Əliyevin nitqi, ana dilinə qayğısı və diqqəti barədə, eləcə də dövlət dilimizin, onun əlifbasının müxtəlif dövrlərdə üzləşdiyi çətinliklərdən bəhs edən söhbətləri, mühazirələri dinləyir, dilimiz, ədəbiyyatımız haqqında diskussiyalar keçirirlər. Onu da deyim ki, müəllimlərimiz istər dərslərdə, istərsə də müxtəlif tədbirlər zamanı Təhsil Proqramında göstərilən yeni təlim üsullarından, əyani və texniki vasitələrdən, habelə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən geniş istifadə etməyə səy göstərirlər.

Tədbirlərimiz haqqında çox danışmaq olar. Başlıcası budur ki, onların hamısı təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, şagirdlərin bilik səviyyəsinin, dünyagörüşünün və nitq mədəniyyətinin daha da inkişaf etməsinə yönəldilib.

Bir arzumu da bildirmək istəyirəm. Doğrudur, prezidentimizin dil siyasəti, onun dövlət dilimizin inkişafına, tətbiqi işinin daha da yaxşılaşdırılmasına göstərdiyi qayğı barədə istər dərslərdə gedişində, istərsə də sinifdən xaric tədbirlərdə şagirdlərə məlumatlar veririk. Amma yaxşı olardı ki, ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramlarına və dərsləklərə "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili" mövzusu daxil ediləydi, mövzunun tədrisi üçün müəyyən saatlar ayrılıydı. Məne elə gəlir ki, bu, həm biz müəllimlərin, həm də şagirdlərin üreyincə olardı.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİNDƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent.

Keçən əsrin yetmişinci illəri idi. Təkmilləşdirmə kursunun dinləyicilərinə bədii əsərlərin öyrədilməsi prosesində şagirdlərin müstəqil işinin təşkil yollarından danışdım. Danışdım ki, şagirdlərdə müstəqillik daha çox müstəqil işlərin təşkil yolu ilə inkişaf etdirilir. Dönə-dönə qeyd edirdim ki, bədii əsərlərin öyrədilməsinin bütün mərhələlərində şagirdlərin müstəqil işini təşkil etmək mümkün və vacibdir. Bunun üçün isə yaxşı düşünülərək hazırlanan və bir-biri ilə əlaqələndirilən tapşırıqlar sistemli şəkildə tətbiq edilməlidir.

Nümunələr, misallar söyləyirdim, lakin çoxlarının gözündə inamsızlıq görür, tərəddüd içində olduqlarını açıq-aşkar hiss edirdim. Belə müəllimlərdən biri şübhələrini etiraf etdi:

- Deyirsiniz ki, şagirdlər tapşırıq sinifdə icra edirlər. Yeni bilikləri bu yolla qazanırlar. Bəs müəllimin işi nədən ibarət olur?

- Müəllim şagirdlərin düşüncələrini, idrak fəaliyyətlərini istiqamətləndirir, əqli əməklərinin təşkilatçısı olur.

- Bəs müəllim özü yeni dərsi danışır?

- Axı biliyi şagirdə həmişə hazır şəkildə niyə verək? Qoy şagirdin özü də düşünsün, axtarsın, suallara cavab hazırlamaq üçün bədii mətnə dönə-dönə müraciət etsin, əsərə daha diqqətlə yanaşsın.

- Birdən sinfə biri daxil oldu, onda nə olsun? Yeni dərslə bağlı şagirdlər işləyir, müəllim isə bir kənarında qalır...

- Sinfə daxil olan səriştəli adamdırsa tapşırıqlarla tanış olub sizi alqışlayar, təlimdən, pedaqoji elmlərdən

uzaqdırsa başa salarsınız...

Həmin dövrdə məktəblə yaxın tanışlıqdan hiss edirdim ki, müəllimləri inandırmaq üçün metodik tövsiyələrə ciddi ehtiyac var.

70-80-ci illərdə pedaqoji mətbuatda şagirdlərin müstəqil işinin təşkil yollarını işıqlandıran məqalələr çap etdirdim. Həmin məsələnin bu gün aktuallaşdığını müşahidə edirəm. İndi daha çox şagirdləri qruplara bölüb tapşırıqlar üzərində işlədirlər. Lakin təəssüf ki, pedaqoji tədqiqatlar ləngiyir. Yeniliyə can atan müəllimlərə metodik kömək ya göstərilir, ya da bu işin zəifliyi açıqca hiss olunur. Nəticədə müəllimlərin hazırladıqları tapşırıqlarda qüsurlar olur, suallar mövzu üçün çox da əhəmiyyətli olmayan cəhətlərin aydınlaşdırılmasına yönəldilir.

Bu, ayrıca məqalə mövzudur. Bu yazıda isə bədii əsərlərin təhlilində icra edilməsi faydalı sayılan tapşırıq nümunələri tövsiyə edilir. Bu tapşırıqlardan yeni üsulla (qruplarla) işləyən müəllimlər geniş istifadə edə bilərlər.

Səbail rayonundakı 7 saylı məktəbdə aparılan eksperimentin nəticələri həmin rayondakı 162, Nizami rayonundakı 129 saylı məktəblərdə də yoxlanmışdır. Bu məqalədə eksperiment materialından yalnız bir əsərin - N.Nərimanovun "Nadir şah" əsərinin üzərində dayanılmışdır. Tapşırıqlara (onlarda müqayisə tələb edən suallara geniş yer verilmişdir) hazırlanan cavablar səviyyəyə uyğun qrupa ayrılmışdır. Ən yüksək səviyyəli cavablar (III səviyyəli) o cavablar sayılmışdır ki, onlarda: a) müqayisəyə cəlb edilənlərin mühüm, başlıca cəhətləri əhatə edil-

mişdir; b) obrazların hansı ideyanın daşıyıcısı olduğu, müəllifin və şagirdlərin onlara münasibəti müəyyənləşdirilmiş, obrazların yüksək emosionallıqla qavranıldığı özünü göstərmişdir; c) əsaslı nəticələr çıxarılmış, ümumiləşdirmələr aparılmış, irəlicədən qazanılmış bilik və bacarıqlar tətbiq edilmişdir.

İş prosesində məqsəd I və II səviyyəli cavabları məzmunca III səviyyəli cavablara yaxınlaşdırmaq olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi faciə olan "Nadir şah"ın baş qəhrəmanının - Nadir şah obrazının hərtərəfli öyrədilməsi əsərdə qaldırılan problemin, yazıçı ideyasının başa düşülməsində həlledici rol oynayır. Əsərin müstəqil oxusundan sonra baş qəhrəmanın qavranılma səviyyəsini (ikinci sual, həmçinin, əsərin qavranılma səviyyəsini aşkara çıxarmağa imkan verir) aşkara çıxarmaq məqsədilə şagirdlərdən aşağıdakı suallara cavab tələb edildi:

1. *Nadir şahın xasiyyətinə hansı xüsusiyyətlərdən hansı xoşunuza gəldi, hansılarını bəyənmədiniz?*

2. *"Nadir şah həqiqi faciə qəhrəmanıdır" fikrinə necə münasibət bəsləyirsiniz? Mülahizələrinizi əsaslandırın.*

Cavabların təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, şagirdlər Nadir şahın xarakterində ziddiyyətlərin yaranmasının səbəblərini və onun məhv olmasının qanunauyğunluğunu aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Məktəblilərin diqqətini ən çox Nadir şahın igidliyi, bacarıqlı sərkərdə olması, qorxmazlığı cəlb edir. Nadir şahın amansızlığı isə şagirdlərin ona münasibətinə soyuqluq gətirir.

Şagirdlər Nadir şahın mənəvi böhranını aşkara çıxarmaqda və qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Bütün bunların müəyyənləşdirilməsi sonrakı mərhələlərdə aparılan işin səmərəli qurulmasına imkan vermişdir.

Təhlildə ilk növbədə tarixi fakt və hadisələrlə "Nadir şah" faciəsində təsvir edilənlərin arasındakı səsleşmələrin aydınlaşdırılması diqqət mərkəzinə çəkildi. Bu, Nadir şah obrazının və

ümumiyyətlə əsərin ideyasının düzgün qavranılmasında mühüm rol oynayır.

Mövzusu XVIII əsrin birinci yarısında şahlığı ələ keçirən Nadir şahın hakimiyyət tarixindən götürülən bu faciə dramatik-xronoloji planda yazılmışdır. Məsələnin bu tərəfi, həmçinin, şagirdlərin tarixdən, müəllimin girişi sözündən qazandıqları bilik və məlumatlar nəzərə alınaraq onlara aşağıdakı tapşırığı icra etmək həvalə olundu:

1. *Şah Sultan Hüseynin və Təhmas şahın hakimiyyətinin faciədəki təsviri tarixi faktlara uyğun gəlirmi?*

2. *Nadirin hakimiyyətə gəlməsi tarixdə necə baş verib, bu hadisə faciədə nə cür əks etdirilib?*

3. *Tarixi şəxsiyyət olan Nadirle faciə qəhrəmanı olan Nadirin arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirin. Ədəbi qəhrəman olan Nadirin tarixi şəxsiyyət olan Nadir şahdan fərqlənməsinin səbəblərini izah edin.*

Tapşırığın birinci sualına hazırlanan cavabların (hər üç səviyyəyə - zəif, orta, güclü - daxil olanların) arasında, demək olar ki, fərq olmamışdır. Birinci sual şagirdləri tarixdən, həmçinin, faciənin oxusundan qazandıqları bilikləri səfərbərliyə almağa təhrik edir. Dramaturqun bir sıra tarixi faktlara sadıq qaldığını şagirdlər müqayisə yolu ilə təsdiq edirlər. İkinci suala hazırlanan cavablarda faciədə təsvir edilənlərin tarixi faktlarla yaxından səsleşdiyi göstərilir, bu faktların arasındakı fərqlin az olması üzərində dayanılır.

Üçüncü sualın ikinci tərəfinə verilən cavablar bir-birindən xeyli fərqlənir; III səviyyəyə daxil edilən cavablar daha konkretdir, onlardakı mülahizələr dolğunluğu ilə də seçilir. Belə cavablarda tarixi faktlara əsaslanan şagirdlər işğalçı şahın amansızlığını, ədalətsizliyini göstərir və qeyd edirlər ki, dramaturq Nadir şahı öz arzularına və məqsədinə uyğun olan müsbət sifətlər vermişdir.

Məlumdur ki, N.Nərimanov bu əsərində ədalətli şah ideyasını təbliğ etmək məqsədini güdməmişdir: əksinə, "bu ideyanın saxtəliyini sübut et-

mək istəmişdir" (Y.Qarayev).

Əsərdə Nadir şah özünün bütün ziddiyyətləri ilə verilmişdir. O, ideal şəxsiyyət kimi təsvir edilməmişdir. Nadir şah bütünlüklə mənfi tip kimi də verilməmişdir, bu, yazıçının məqsədinə zidd olardı. N.Nərimanov bu əsərində sübut etməyə çalışmışdır ki, mütləqiyyət quruluşunda ədalətli şahın mövcudluğu mümkün deyildir. Müəllif belə bir fikri oxucuya, tamaşaçıya çatdırmağa səy göstərir ki, "despotizm quruluşun özündən doğur. Burada ədalət naminə hər bir islahat ölümə məhkumdur". (Y.Qarayev).

İkinci tərəfdən tarixi şəxsiyyət kimi Nadirin həyata keçirmək istədiyi bəzi islahatlar dramaturqu cəlb etmişdir, "tarixi Nadirin ideyaları və islahatları əsərdə yeni mənə qazanmış və N.Nərimanovun əlində cəmiyyət haqqındakı manifestini elan etmək vasitəsinə çevrilmişdir" (Y.Qarayev). Əsərdən çıxan nəticə belədir: zülmü yox etmək üçün dövlətin başçısını əvəz etmək yox, mütləqiyyət quruluşunu kökündən dəyişmək lazımdır.

III səviyyəyə daxil edilən cavablardan birinə nəzər salaq:

- *Səfəvilər sülaləsi XVIII əsrin birinci yarısında çox zəiflədi. Şah Sultan Hüseyn xan ölkəni idarə edə bilmədiyi üçün özbaşınalıq çoxalmışdı. Şahın hökmlərinə baxan yox idi. Onun bacarıqsızlığını, ölkənin çox zəiflədiyini gören əfqan feodalları İranın bir çox yerlərini əllərinə keçirmişdilər. Ölkənin vəziyyəti daha da ağırlaşmış, Şah Sultan Hüseyn xan taxtdan salınmış, vəliəhd Təhmasib İran Azərbaycanına qaçmışdı. Şah II Təhmasibin hakimiyyətinin əvvəllərində də ölkənin vəziyyəti yaxşılaşmamışdır.*

"Nadir şah" faciəsində Şah Sultan Hüseyn xanın bacarıqsızlığı, xalqdan uzaq olması, Şah Təhmasibin hökmdarlığının əvvəllərində ölkənin vəziyyətinin ağır olması tarixdə olduğuna uyğun verilmişdir.

Nadirin şahlığa keçməsinin faciədəki təsviri ilə tarixi həqiqət arasında yaxınlıq çoxdur. Həqiqət

də olduğu kimi faciədə də Nadirin əvvəllər qaçaqçılıq etdiyi, sonra isə işğalçı əfqanlara qarşı mübarizəyə girişdiyi göstərilir. Get-gedə Nadir böyük nüfuz qazanır və öz yolunda əngəl olan II şah Təhmasibi taxtdan salır. Tarixdə Nadir, II şah Təhmasibin yerinə onun səkkiz aylıq oğlu Abbasi şah elan edir, o, böyüyənə qədər dövləti idarə etməyi boynuna çəkir. Bir neçə ildən sonra isə şahlığı tamamilə öz əlinə alır. Faciədə, tarixdən fərqli olaraq, Nadir birbaşa şahlığa keçir...

Nadir tarixdə olduğu kimi, faciədə də qaçaq, bacarıqlı bir sərkərdə, hökmdardır. Ağır vergilərlə İran xalqına divan tutan, işğal etdiyi qonşu ölkələri var-yoxdan çıxaran, öz ədalətsiz əmrləri ilə adamlara qan udduran Nadir şah faciədə "vətəninə sevən, millət yolunda can qoyan... köməksizlərə kömək edən, yetimlərə pərvəriş verən", insafli, ağıllı hökmdar kimi göstərilmişdir. N.Nərimanov öz qəhrəmanına müsbət sifətlər vermişdir, buna görə də faciə qəhrəmanı Nadir şah tarixi Nadir şahdan çox fərqlənir. Dramaturq, Nadiri digər şahlara və bacarıqsız saray əyanlarına, mühafizəkar din xadimlərinə qarşı qoymuş və ona üstünlük vermişdir...

Yuxarıda təsvir edilən məzmununda aparılan iş Nadir şahı seçiyələndirməyi tələb edən tapşırığın öhdəsindən şagirdlərin bütünlüklə gəlmələrinə səbəb olmuşdur.

Tapşırıq aşağıdakı şəkildə təqdim edilməlidir:

1. Nadir - quldurların başçısı, Nadir - şah kimi. Onun nitqindən misallar götürməklə xarakterindəki dəyişikliyi müəyyənə bilərsiniz.

2. Nadir şah xarakterindəki və əməllərindəki hansı xüsusiyyətlərə görə özündən əvvəlki hökmdarlardan fərqlənir?

3. Hakimiyyətə gəldikdən sonra Nadir şahın xarakterində ziddiyyətin, böhranın yaranmasına səbəb nə idi? Nadir şahı saray əyanları və mürtəce din xadimləri

ilə qarşılaşdırmaqla bunu izah edin.

4. Sizə tanış olan ədəbi qəhrəmanlardan hansı öz mütərəqqi islahatları ilə Nadir şahı xatırladır?

Tapşırıqdakı birinci sual Nadir şahdakı inkişafı izləməyə imkan verir. Başqa sözlə, bu tələb Nadirin quldurluqdan xalqın, vətənin taleyini düşünən hökmdara çevrilməsi prosesini işıqlandırmağı tələb edir. Bu sual şagirdləri daşürekli, intiqamçı, yalançı şöhrətdən gözü tutulan quldur Nadirin "ümumi xeyir" uğrunda çalışan ağıllı hökmdara çevrildiyini misallarla aydınlaşdırmağa istiqamətləndirir.

III səviyyəli cavablar bu tələbləri tamamilə ödəyir; Nadirin həyatının müxtəlif dövrlərində (quldurluq və hökmdarlıq) digər obrazların onun haqqında söylədikləri mülahizələri müqayisə edən, həmçinin, bu obrazın özünün nitqindən nümunələr gətirən şagirdlərin onun xarakterindəki, dünya görüşündəki dəyişikliyin səbəblərini aydınlaşdırırlar. Səciyyəvi cavabların birində oxuyuruq:

- *Əsərin sonundakı Nadir, əsərin əvvəlində gördüyümüz Nadirdən çox fərqlənir. Əsərin əvvəlində birinci yolçu qaçaq Nadir haqqında yoldaşına deyir: "Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük. İmamquluverdi öldü, yerində oğlu Nadiri qoydu. Ondan da betər, ondan da zalım. Yenə İmamquluverdi axır vaxt bir az adamlara rəhm edirdi. Amma bu evi yıxılmışda heç bir zərrə qədər rəhm yoxdur. Hansı kəndə düşsə oranı alt-üst edib viran qoyur".*

Əsərin sonunda isə Nadir şah haqqında Mirzə Mehdi xan öz-özünə deyir: "Görəsən belə bir vücudu İran daha görəcəkmiz? Çətin! Sözü bir, ürəyi saf, şir ürəkli, aslan qüvvətli, vətəninə sevən, millət yolunda can qoyan. Sahibsizlərə sahib, köməksizlərə kömək edən, yetimlərə pərvəriş verən Nadir, heyf ki, tez qocaldı".

Adamlara qan udduran, zalımlığı ilə məşhur olan qaçaq Nadir, millətin, vətənin qayğısını çəkən

Nadir şah... Günahsız qanlar tökən, qaçaq Nadir, vətəninin tərəqqisi, xalqın mənafeyi üçün əlindən gələni əsirgəməyən şah olur... Yalnız öz yaşayışını düşünən, talançılıq edən qaçaq Nadir xalqın yaxşı yaşayışı, ölkənin inkişafı üçün hər şeyə hazır olan hökmdara çevrilir...

Qaçaq Nadirin sözləri və danışığı ilə, Nadir şahın sözləri, danışığı arasında böyük fərq var;

Qaçaq Nadir: *Dayı, nə üçün ah-zar edirsən? Nə səbəbə qəmgin oldun? Görəkdir şad olasan ki, mənəm kimi bacın oğlu var. Onu bilmirsənmi adımı eşitcək hamı titim-titim titrəyir. Padşahlar mənəm müqabilimdə davam etməyib, qoşunları qoyun kimi qaçırırlar! Mən deyiləmmi özbəkləri dağa-daşa salan? Mən deyiləmmi İrana qan ağladan? Belə köməyi olan da ah-vah edərmi? Belə köməyi olan da dərd edərmi? Fəxr et, könlün şad olsun!*

Nadir şah: *Pərvərdigara! Günahım çoxdur. Yaman dərdlə ölürəm. Nahaq yerə. Heç kəsə pislik etməmişəm. Hər kəsə də yamanlıq etməmişəm, ümumi xeyri nəzərdə tutmuşam. Vətən salamat qalsın fikrində olarkən canımı vətənin və millətin yolunda sərf... etmişəm... Oğlumun gözlərini vətənə qurban etmişəm... Bicarə anasını axirətədək gözü yaşlı qoymuşam... Pərvərdigara! Özün kömək et bu başsız millətə.*

Gözlərimiz qarşısında iki Nadir canlanır; Qaçaq Nadir günahsız qanlar tökən, vətən qarşısında borcunu anlamayan, lovğa və şöhrətpərəstdir. Nadir şah səhvini boynuna alan, vətən yolunda hər şeyi qurban verən, millət dərdinə qalan hökmdardır.

Maraqlıdır ki, II səviyyəli cavablar III səviyyəli cavablardan mahiyyətə fərqlənir. Lakin III səviyyəli-lərdən fərqli olaraq bu cavablarda şagirdlər öz mülahizələrini əsərdən gətirdikləri nümunələrlə əsaslandırır. Belə cavabları hazırlayan şagirdlər asan yol tuturlar; əsərdən nümunələr gətirib onları təhlil etmək əvəzinə

ömrünün müxtəlif dövrlərində Nadirə verilən qiymətləri xatırlatmaqla məhdudlaşırırlar:

...Nadir qaçaqlıq edərkən xalqın, vətənin taleyini düşünməyən amansız bir adam olmuşdur. Dayısı Cavadın nəsihətlərindən ayılan Nadir şahlığa keçdikdən sonra mütərəqqi tədbirlər həyata keçirməyə çalışmışdır. Qaçaq Nadirin zülmündən əsərin əvvəlində bir yolçu nifrətlə danışır, sonda isə Mirzə Mehdi xan Nadir şahın xeyirxahlığından məhəbbətlə danışır...

I səviyyəli cavablarda isə baş qəhrəman ümumi şəkildə təhlil edilmiş, obrazın nitqindən, ümumiyyətlə əsərdən nümunələr gətirilməsi unudulmuşdur.

Tapşırıqdakı ikinci sual Nadir şahın dövlət işlərində ayıq, bacarıqlı olduğunu, bu baxımdan öz sələflərindən yüksəkdə dayandığını aydınlaşdırmağa imkan verir. Əvvəlki tapşırıqların icrası prosesində Nadir şahın sələfləri olan Şah Sultan Hüseyin xan, Təhmas şah haqqında müəyyən təsəvvür qazanan şagirdlər mövcud biliklərindən istifadə etməklə əsaslı cavablar hazırlamışlar. Müxtəlif səviyyəli cavabların arasında fərq azalmışdır: II və III səviyyəli cavablarda Nadir şah öz sələfləri ilə aşağıdakı cəhətlər üzrə qarşılaşdırılmışdır:

1. Dövlət işlərinə münasibətə görə; 2. Xalqa münasibətə görə; 3. Ölkəyə münasibətə görə; 4. Din xadimlərinə münasibətə görə.

Bu cavablarda şagirdlər Nadir şahı münasibətlərini bildirmiş, onun xarakterindəki güclü, zəif cəhətləri obyektiv qiymətləndirməyə səy etmişlər.

I səviyyəli cavablarda isə Nadir şahın fəaliyyətinin mütərəqqi tərəfləri əhatə olunmamış, onu sələflərindən fərqləndirən cəhətlər açıqlanmamışdır. Belə cavablarda başlıca diqqət Nadir şahın bacarıqlı dövlət başçısı olmasına və xalqa xeyirxah münasibətinə yönəldilmişdir. Bu qəbildən işlərin birində deyilir:

...Nadir şah Şah Sultan Hüseyin xan və Şah Təhmasdan

fərqli olaraq dövlət işlərindən heç vaxt uzaqlaşmış, dövləti bacarıqla idarə edir, onun qüvvətlənməsi, xalqın yaxşı yaşaması üçün ağıllı tədbirlər fikirləşir. Nadir şah dövlət işlərindən xəbərsiz olan, xalqın taleyi ilə maraqlanmayan əvvəlki hökmdarlardan yüksəkdə durur...

Nadir şahın bacarıqlı, uzaqgörən hökmdar olduğunu sübut etmək üçün II və III səviyyəli cavablarda vəzir Ədhəmin Şah Sultan Hüseyin, Mirzə Mehdi xanın Nadir şah haqqındakı mülahizələri qarşılaşdırılır. Bu müqayisə Nadir şahın üstünlüyünü sübut etmək üçün bir vasitəyə çevrilir.

Belə cavablardan birinin səciyyəvi məqamlarına nəzər salaq:

...Özündən əvvəl hökmdarlıq edən Şah Sultan Hüseyin xan və Şah Təhmasdan Nadir bir şah kimi çox fərqlənir. O, dövlət işlərindən heç vaxt uzaqlaşmış.

Şah Sultan Hüseyin xanın vəzir Ədhəmin onun dövlət işləri ilə maraqlanmaması barədə deyir: "Tam üç saatdır gözləyirəm, bu vaxtadək hələ cavab vermirdi. Kim bilir yatır, ya balaca uşaqlarla oynayır. Amma dövlətin işləri getdikcə çətinləşir..." Mirzə Mehdi Nadir şah haqqında söyləyir: "Görəsən belə bir vücudu İran daha görəcəkmiz? Çətin! Sözü bir... vətəninə sevmən, millət yolunda can qoyan. Sahibsizlərə sahib, köməksizlərə kömək edən, yetimlərə pərvəriş verən Nadir...". Şah Sultan Hüseyin xan dövlət işlərini başlı-başına buraxıb, gündən-günə çətinləşən dövlət işləri ilə maraqlanmır. Nadir şah isə hər şeyi dövlətə, millətə qurban etməyə hazırdır. Onu dövlət işlərindən başqa heç nə maraqlandırmır.

Nadir şah xalqa münasibətinə də əvvəlki hökmdarlardan fərqlənir; o, xalqın yaxşı yaşamasına çalışır, kimsəsizlərə kömək edir. Nadir özündən əvvəlki şahların əksinə olaraq, ölkənin tərəqqisi, güclənməsi üçün tədbirlər düşünür, vətəninə dərin məhəbbətlə sevir, onu xoşbəxt görmək üçün hər çətinliyə dözür.

Din xadimlərinə münasibətdə də Nadir şah Şah Sultan Hüseyin xan və Şah Təhmasdan fərqlənir; Nadir şah mühafizəkar din xadimlərini dövlətə, millətə düşmən sayır, onların ixtiyarını azaltmaq barədə fikirləşir, lakin o, ateist deyil.

Nadir şah müsbət sifətləri ilə bizim rəğbətimizi qazanır.

Tapşırığın üçüncü sualı taxta çıxandan sonra Nadirin mənəvi böhranını, xarakterində yaranan ziddiyyətləri aydınlaşdırmağa, başqa sözlə, onun faciəsinin mənəviyini dərk etməyə istiqamətləndirir.

Şagirdlər artıq bilirlər ki, Nadir şah öz sələflərindən dövləti idarə etmək bacarığına, ağılına, uzaqgörənliyinə görə fərqlənir. O, hakimiyyətə gələndən sonra xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmağa nəzərdə tutan tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışır. Lakin o, arzularına çatıb bilmir: mütələqqiyət quruluşu ədalətli idarəetməni, əhalinin geniş təbəqələrinin mənafeyini güdməyi rədd edir.

Tapşırığın bu sualı şagirdləri əsərin əsas ideyasını ("Hökmdarı yox, mövcud quruluşun özünü dəyişmək lazımdır...") aşkara çıxarmağa və başa düşməyə istiqamətləndirir. II və III səviyyəli cavablarda Nadir şahın faciəsi, xüsusi aydınlıqla açıqlanmışdır. Oğlunu nahaqdan kor edən atanın həyəcanları, dərin peşmançılıq hissi bu cavablarda ətraflı əks olunmuşdur. Bu cavablarda, həmçinin, ədalət uğrunda mübarizə aparın, nəticədə despota çevrilən və bunu özü də dərk edən hökmdarın mənəvi əzabları əsərdən gətirilən misallarla nəzərə çarpdırılmışdır.

I səviyyəli cavablarda da Nadirin faciəsi doğru şərh edilmişdir, başqa sözlə, onun məhvinin labüd olması göstərilmişdir. Lakin bu cavabların ümumi ruhu şagirdlərin Nadirin faciəli taleyindən həqiqətən təsirləndiyini söyləməyə əsas verir. Belə cavablardan birində oxuyuruq:

...Nadir şahlığa keçdikdən sonra vətənin, xalqın xoşbəxtliyi üçün çalışır, mütərəqqi tədbirlər həyata keçirmək istəyir, lakin sa-

ray əyanları, xanlar, mühafizəkar din xadimləri ona mane olur. Yalnız öz yaşayışlarını düşünən vəzifə sahiblərinin əksinə olaraq Nadir şah xalq haqqında, vətən haqqında fikirləşir. Nadir şah bu qüvvələrin öhdəsindən təkbaşına gələ bilmir. O öz tədbirlərini həyata keçirə bilmədikcə qəzəblənir. Düşmən hiyləsinə aldanan Nadir şah oğlunun gözlərini çıxartdırır, səhv etdiyini biləndə əzab çəkir...

III səviyyəli cavablar üçün səciyyəvi olan işlərin birində isə deyilir:

Nadir hakimiyyəti ələ alan kimi vətəninə işğalçılardan azad edir, xalqın qayğısına qalır. Nadir şah ələ gəlir ki, xalqın, vətənin xeyrinə olan hər bir arzusunu həyata keçirə bilər. "Mənim əlimdə heç bir şey çətin deyil", - söyləyən Nadir şah həyata keçirmək istədiyi mütərəqqi tədbirlərə görə özünə çoxlu düşmən qazanır. Xanın, paxıl, ikiüzlü xanlar, bəylər, varlanmaq həvəsi ilə yaşayan mühafizəkar din xadimləri Nadir şahın tədbirlərinə qarşı çıxır, ona mane olurlar. Nadir şah xalqdan uzaq olan, bacarıqsız saray əyanlarının, mühafizəkar din xadimlərinin müqavimətinə rast gəldikcə qəzəblənir və əsəbiləşir. Nadir şah nə qədər gözəl arzularla yaşayarsa, ona qarşı duranlar bir o qədər qara fikirlərlə yaşayır. Əgər Nadir şah xalqın xoşbəxtliyi, vətənin tərəqqisi üçün çalışarsa, saray əyanları, xanlar, mühafizəkar din xadimləri öz var-dövlətlərini, şöhrətlərini artırmağa çalışır, yalnız özləri üçün yaşayırlar. Nadir şahı qarşı duranlar həm çox, həm də güclüdürlər. Hiylə ilə dolu olan saray həyatı Nadir şahı sarsıdır. İxtiyarları azalan feodallar, din xadimləri ona ağır zərbə vururlar; Nadir şahı inandırırırlar ki, ona qəsd edən oğlu Rzaquludur. Əsəbi, həvsələsiz bir adama çevrilən Nadir şah oğlunun gözlərini çıxartdırır. Rzaqulunun günahsız olduğunu öyrənəndə dəhşətə gəlir. Peşmançılıq hissi gündən-günə çoxalır, sərsəri vəziyyətə düşən Nadir şah

ha vicdanı rahatlıq vermir. Nadir şah gözlerimiz qarşısında yanır, öz bədbəxtliyinin, faciəsinin səbəbini dərinə başa düşməyə-düşməyə sönür... Saray mühitində, xalqın, vətənin düşmənləri arasında fəaliyyət göstərə bilməyən, addımbaşı aldadılan, hiyləyə, müqavimətə rast gələn Nadir şah qəzəbli, qanıçən hökmdara çevrilir. Bu mühit onu məhv edir...

Tapşırığın dördüncü sualı şagirdlərə əvvəllər qazandıqları biliklərə əsaslanmaqla yeni məsələləri (Nadir şahın müstəqil islahatlarını) müstəqil aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Bu sual, həmçinin, Nadir şahın xarakter və dünyagörüşündəki çatışmazlıqlar barədə əldə edilmiş məlumatın tamamlanmasında da müəyyən rol oynayır.

Məsələlərin əhatə edilməsi, təhlilin dərinliyi, bilik və bacarıqların tətbiqi baxımından cavabların arasında müəyyən fərqlər var. Məsələn, I səviyyəli cavablarda (hər üç səviyyəyə daxil olan cavablarda doğru olaraq Nadir şahla Yusif Sərrac obrazlarının əməlcə yaxın olduqları göstərilmişdir) Nadirin və Yusif Sərracın islahatlarının zamanələrinə görə müstəqil olması, geniş zəhmətkeş kütlənin maraqlarını nəzərə alması göstərilərsə də, ikincinin həyata keçirmək istədiyi islahatların daha əhatəli, əhəmiyyətli olduğu diqqəti çəkməmişdir. Nadir şahın həyatının ilk dövrü bu cavablarda xatırladılmadığından şagirdlər yalnız bu obrazların oxşar xüsusiyyətlərinin təhlili ilə məhdudlaşmışlar.

II və III səviyyəli cavablarda vəziyyət başqadır; hər iki şahın islahatları arasındakı yaxınlığı aşkara çıxaran şagirdlər Nadir şahın islahatlarının Yusif Şahın islahatlarından məhdud olduğunu qeyd edir, qəhrəmanların xarakterləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirirlər. Bu cavablarda, birinci növbədə hər iki şahın islahatlarının məqsədi aydınlaşdırılır:

- Nadir şah xalqın, ölkənin xeyri üçün islahatlar həyata keçirmək istəyir. Onun bu islahatları Yusif şahın islahatlarına çox yaxındır. Hər iki şahın islahatı yoxsul kütlənin, ölkənin mənafeyini

güdür...

Bundan sonra diqqət hər iki şahın həyata keçirməyə çalışdığı islahatlara yönəldilir, bunların arasındakı səsleşmələr, bu iki qəhrəmanın taleyi və xarakteri arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər aydınlaşdırılır.

...Yusif şah müftəxor molların ixtiyarını azaltdığı kimi, Nadir şah da belə bir islahat aparacağı qarşısına məqsəd qoyur. Mollalığın müftə qazanc gətirdiyini görüb, mollalığa qaçanların çox olduğunu bilən hər iki hökmdar bunun qarşısını almağa çalışır. Yusif şah məhkəmə işlərini ruhanilərin əlindən aldığı kimi, Nadir şah da "dövlətə dair qanunları bilmərə ruhanilərdən almaq gərəkdir" qərarına gəlir.

Onların hər ikisi dilənçiliyi və yoxsulluğu aradan qaldırmaq üçün tədbirlər düşünürlər. Nadir şah: "gərəkdir mənəm padşahlığımda fəqir və sail tapılmaya", - deyir və belə nəticəyə gəlir ki, "bir dövlətin ki, fəqiri, saili çox oldu, o dövlətin tez puç olmağına ehtimal var".

Nadir şahın islahatlarından fərqli olaraq Yusif şahın islahatları daha çox olub, xalq üçün daha əhəmiyyətlidir...

Nə Yusif Sərrac, nə də Nadir şah nəslindən deyil. Onlar sənətkar ailəsindən olub, xalqın içində böyümüşlər. Hakimiyyət başına gələndə onların hər ikisi ağıllı, bacarıqlı hökmdar olur, xalqın xoşbəxtliyinə çalışır. Vətənlərini dərin məhəbbətlə sevir, onun abadlaşmasına, güclənməsinə çalışır... Amma şahlıqdan əvvəl onlar başqa-başqa yollarla gedirlər; Yusif Sərrac öz əməyi, zəhməti ilə dolanır, Nadir isə qaçaqçılıq edir.

Ədəbiyyat dərslərində bu məzmununda aparılan işin nəticəsi o vaxt səmərəli olur ki, müntəzəm təşkil edilsin, tapşırıqların tədricən dərinləşdirilməsi və mürəkkəbləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlansın. Başlıcası isə zəif və orta səviyyəli cavab hazırlayan şagirdlərlə fərdi iş aparılsın.

MÜASİR TƏLİM METODLARI YENİ UĞURLARA YOL AÇIR

Qənirə SULTANOVA,

Yasamal Rayon Təhsil Şöbəsi metodmərkəzinin direktoru.

Təhsil İslahatı Proqramının müvəffəqiyyətlə həyata keçirildiyi bir vaxtda yalnız yeni texnologiyalardan, müasir, fəal təlim metodlarından istifadə edərək şagirdlərə dərin bilik vermək, onların yaradıcı təfəkkürünü, idrak fəallığını və müstəqilliyini artırmaq olar.

Fəal, interaktiv təlim - dialoqlu və aktiv təlimdir. Bu prosesdə müəllim biliklərin necə əldə edilməsini göstərən, istiqamət verəndir, şagird isə onları araşdıraraq, sistemləşdirən bir tədqiqatçıdır. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsini müşahidə edərkən bu qənaətə gəldik ki, müəllim özü bilərəkdən, dərstdə şüurlu surətdə problemlə vəziyyət yaradır, bu problemin həll olunması üçün şagirdlərin sərbəst olaraq vəziyyətdən çıxmalarını təşkil edir. Çünki qavranılmış biliklər yeni veriləcək biliklərin mənimsənilməsində bir komponentdir. Müəllim sərhi o vaxt effektiv hesab edilir ki, şagirdlərin axtarıclılıq qabiliyyəti səfərbərliyə alınır, qarşıya qoyulmuş məqsəd şagirdlərin daxili ehtiyacına çevrilir, onları yaradıcı düşünməyə sövq edir. Şagirdin işə həvəslə qoşulması üçün həmişə onun diqqətini iki istiqamətə yönəltməyi vacib hal hesab edirik:

1. Şagirdin öyrədilən mövzuda bilavasitə özünün yaradıcılıqla iştirakına, hadisəni daxilən bütövlükdə təsəvvür etməsinə.

2. Şagirdin ictimai həyat və təbiəti dərk etməsinə, qavramasına (gəzintilər, ekskursiyalar, rəsm əsərlərinə baxış, sonradan görülənlər və öz təəssüratları haqqındakı söhbətlər, təhlillər və s.).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərlə kənar yerlərdə aparılan söhbətlər (şagird hiss edəndə ki, həmin anda ona qiymət verilmir, o daha sərbəst, məcbur edilmədən söhbətə qoşulur) onlara öz fikirlərini daha aydın, sərbəst ifadə etməyə şərait yaradır.

Dərsin özünü müxtəlif anlayışda qəbul etmək olar. Çünki hər bir dərsin mövzusunun asılı olaraq spesifik xüsusiyyəti və quruluşu var.

Müasir dərsi planlaşdırarkən, əsasən, aşağıdakıların nəzərə alınması, bizcə, faydalı olardı:

1. Mövzu, onun məqsədinin konkretləşdirilməsi.

2. Dərsin əyaniliyini təşkil etmək, didaktik materialın və ya hər qrup (və ya hər bir şagird) üçün kartoçkaların (sorgu və rəq-ləri də demək olar) hazırlanması.

Dərs başlayarkən təşkilati məsələ də nəzərə alınmalıdır. Yəni:

1. Öyrədici və yaradıcı mühit yaradılmalı.

2. Müxtəlif yollarla qruplara bölmə (şagirdlərin bilik səviyyələrinə görə; sinifdəki şagirdlərin sayını nəzərə alaraq eyni sayda

qruplara bölmə; eyni rəngdə, eyni miqdarda kartoçkalar paylaşmaqla, necə və nə ilə işləmək qabiliyyətlərinə görə; mövzuya aid qrupların sayı qədər süjetli rəsm əsəri və ya şəkli qruplardakı şagirdlərin sayı nəzərə alınmaqla parçalara bölərək paylaşmaq, hər kəs öz hissəsini tapmaq şərti ilə və s.).

3. Qrupları, hər bir şagirdi dərslər müddətində diqqətdə saxlamaq, onlara nəzarət etmək, (müşahidə etmək) və onları qiymətləndirmək (bunun üçün lövhədən və ya lövhədən asılmış qrafikdən istifadə etmək olar).

Qruplarla işi təşkil edərkən təxminən aşağıdakı etaplara fikir vermək lazımdır:

1. Yeni mövzuya keçid üçün əvvəl qazanılmış biliklərə istinad edərək problemlə situasiya yaratmaq (motivasiya və ya söz assosiyasiyalarından istifadə etmək olar).

2. Hər bir şagirdin diskussiyada iştirakını təmin etmək və ona nail olmaq. Qrupun işinin, ona veriləcək mövzunun müəyyənləşdirilməsi və verilməsi, işçi vərəqlərinin paylanması, vaxtın təyin edilməsi.

3. Qruplarda görülən işin təhlili.

4. Müəllimin müdaxiləsi ilə ümumiləşmənin aparılması (bunu hər qrupun mövzu ilə əlaqədar söylədiyi fikir, cümlə, söz və s. ifadə vasitələrini lövhəyə və ya xüsusi böyük kağızlara yazmaq və yazılanların ətrafında təhlil aparmaqla da etmək olar).

5. Evə verilən tapşırıq ümumiləşmə aparılarkən müəyyənləşdirilir və verilir (bir qrupa mövzu ilə əlaqədar yeni axtarış, yeni tədqiqat işi, digər qrupa

mövzuya öz fikrini referat şəklində ifadə etmək, digər bir qrupa şagird təxəyyülünün məhsulu olan illüstrasiya və ya qratesk - qeyri-adi tərzdə təsvir vasitəsi ilə mövzunun təsviri və s.).

6. Qiymətləndirmə - əvvəlcədən müəyyənləşdirilən bal, qiymət (qrupa verilən və fəallıqlarına görə ayrı-ayrı şagirdə verilən qiymət). Bu zaman bütövlükdə qrupdakı şagirdlərin işinin təşkili, liderin rəhbərliyi, qrupdakı şagirdlərin bir-biri ilə münasibəti, əməkdaşlığı, birinin digərinin fikrinə münasibəti, qrupun mövzuya yaradıcı münasibəti, nəticə çıxarılması, fantaziyası və s. nəzərə alınır.

7. Dərslərdə istirahət dəqiqələri təşkil etmək (mövzuya uyğun tapmacalar, yanılmaclar, təklif edilən sözün son hərfi ilə başlanan söz və s.).

İşin belə təşkili şagirdlərdə özünü ifadənin, düşüncə tərzinin, özünüdərk təsdiqi və formalaşması, söz ehtiyatının artması daha üstünlük təşkil edir, onların intellektual bacarıqlarını artırır.

Belə hallarda şagirdlərin əldə etdikləri nailiyyətlər, uğurlar tez-tez nəzərə çatdırılır, təkrarlanır. O da qeyd edilir ki, onlar daha çox material toplamış, daha çox işləmişlər, daha çox bilik əldə etmişlər və s.

Nəticədə şagirdlərdə özləri də hiss etmədən danışmaq, düşünmək, mübahisə etmək, öz fikirlərini əsaslandıraraq, sübuta yetirmək kimi müsbət keyfiyyətlər inkişaf etdirilir və onlar söhbətə müdaxilə edərkən və ya əsəri təhlil edərkən. "Mən başqa cür fikirləşirəm..."; "Düşünürəm ki, ..."; "Mənə elə gəlir ki, əksinə..."; "Məncə, həmin dövrə gö-

rə..." və s. kimi ifadələr işlədirlər. Özünə inam şagirdləri mətinləşdirir, çətinliyə sinə gərməyi, öz bacarıqları, əldə etdikləri biliklərlə daha böyük müvəffəqiyyət qazanmağa ruhlandırır.

Təlimin digər üsul və metodlarından istifadə etməklə şagirdlərdə dinləmək bacarığını, biri digərinin şəxsiyyətinə toxunmamaq şərti ilə, qarşılıqlı hörmət şəraitində növbə ilə danışmaq və s. kimi vacib xüsusiyyətləri formalaşdırmaq olar.

Rollu oyunlardan istifadə edilərkən hər bir şagird oynadığı rolun mahiyyətini, ona xas olan xüsusiyyətləri başa düşməyə məcbur olur, onu olduğu kimi oynamağa çalışır və təbii ki, o anda obrazdan asılı olaraq şagirddə insani xüsusiyyətlər, heysiyyət, mənfi və müsbət xarakterlərə münasibət və s. kimi xarakterik əlamətlər inkişaf edir.

Əqli hücum metodundan keçmiş dərsləri təkrarlayarkən, keçmiş dərslə yeni dərslər arasında əlaqə yaradarkən, yeni dərslər haqqında şagirdlərdə müəyyən təsəvvür oyadarkən və s. istifadə etmək olar. Bu zaman şagirdlərdən fəallıq, çeviklik öyrəndikləri biliklərin araşdırılması, yaddaş və s. kimi keyfiyyətlər tələb olunur və bu keyfiyyətlər şagird təxəyyülünün inkişafına zəmin yaradır, onlarda məntiqi gücləndirir.

Layihələrin hazırlanması çox maraqlı bir təlim metodudur. Bu metoddan müəllim keçmiş dərsləri, mövzuları ümumiləşdirərkən, yeni tarixi proses, tarixi dövr, müəllimin yaradıcılığının tədris edilməyən sahəsi, hər hansı bir əsər, tarixi şəxsiyyət, problemlə məsələ, maraqlı hadisə və s. kimi mühüm sayılan, öyrənil-

məsi nəzərdə tutulan bir sahə haqqında şagirdə müstəqil şəkildə aparacağı kiçik elmi-tədqiqat işini tapşırarkən istifadə edir. Və çox gözəl də nəticəsi olur, şagirdləri yaradıcı fəallığa təhrik edir. Onlar sərbəst olaraq bir neçə əsərə müraciət etməli olur, çox maraqlı hadisələr haqqında məlumatlar əldə edir, öz təxəyyülünün məhsulu olan ümumi bir fikrə gəlir, böyüklərin fikirlərini dinləmək, onlara hörmətlə yanaşmaq və s. kimi xüsusiyyətləri inkişaf etdirirlər.

Dərslər prosesində işgüzar səsküyn də yaradılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Bu zaman ayrı-ayrı qrupdakı şagirdlər bir-biri ilə məsləhətləşmək, hər qrup üzvünün fikrini dinləmək və ona hörmətlə, nəzakətlə yanaşmaq, hər bir üzvün bir-birindən fərqli və dəyərli məlumatından bəhrələnməyə daha çox bilik əldə etmək, müəyyən bir fikrin təhlili və analizi zamanı, fikrin ümumiləşməsi prosesində əməkdaşlığın və özünəinamın artması, müzakirələrdə, verəcəkləri cavablarda hər bir üzvün cavabdehliyinin və payının müəyyənləşdirilməsi və s. kimi çox mühüm cəhətlərdən istifadə üçün imkan və şərait yaradır.

Olduqca vacib məsələlərdən biri də ayrı-ayrılıqda qrupların və qruplardakı fəal şagirdlərin qiymətləndirilməsidir. Qrupun qiymətini hər mərhələdə qeyd etməklə müəllimin özü, qrupdakı şagirdlərin qiymətini isə qrupun lideri, qrupun öncülü və ya başçısı, ən çox hallarda isə qrupun üzvləri qiymətləndirməlidir.

Qəzet və jurnal materialları ilə işin təşkili və müxtəlif mövzuda mətbuat konfranslarının -

dərslərin keçirilməsi də maraqlı təlim metodlarından sayılır. Bu metod mahiyyət etibarilə layihələrin hazırlanması metoduna bənzəyir. Bu metod əsasən yuxarı sinif şagirdləri arasında aparılır və şagirdlərin mövcud hadisələrə və reallığa qiymət vermələrinə, mühüm siyasi hadisələrə, iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında şəxsiyyətin rolunu dərk etmələrinə zəmin yaradır, onlara kömək edir.

Qrupla işin təşkili zamanı yuxarıda verilən etaplara nümunə olaraq 158 sayılı məktəbin dil-ədəbiyyat müəllimi, 1998-1999-cu dərslər ilində "İlin ən yaxşı müəllimi" və "İlin ən yaxşı pedaqoji mühazirəçisi" müsabiqələrinin qalibi Xuraman Əliyeva V sinifdə Azərbaycan dili dərslərindən "Yeni və köhnəlmiş sözlər" mövzusunun tədrisini nümunə olaraq təqdim edirəm.

Sinifdə şagirdlər 4 qrupa bölünmüşdür. Müəllim dərslərə başlayarkən əvvəlcədən hazırladığı (qrupları və ayrı-ayrı şagirdləri qiymətləndirəcəyi) cədvəli və üzərində bir bənd şer yazılmış plakatu lövhədən asır.

Dil var ikən, gələn "zəban" deməyə.

"Ağız" a and içək, "dəhan" deməyə.

Ərəbi göndərək öz evlərinə, Farsca da: "Qal bizdə, mehman" deməyə.

Müəllim şagirdlərə müraciətlə şerdə nədən bəhs edildiyini, qırmızı rənglə yazılmış sözlərin necə sözlər olduğunu soruşur (motivasiya yaradır), onların cavablarına istinad edərək şagirdlərin diqqətini özünə cəlb edir və "İşçi vərəqlərini" (kartoçkalari) qruplara paylayır (verilmiş suallar keçmiş dərslərə aiddir). Qrupların

hazırlanması üçün onlara 5 dəqiqə vaxt verir, ən tez hazır olan qrupa 2 bal əlavə ediləcəyi qeyd edilir.

Müəllim hər qrupa yanaşaraq şagirdlərin müəyyən suallarına cavab verir, başa düşmədiklərini onlara başa salır. Cavabların analizinə 10 dəqiqə vaxt verilir (hər qrupun və fərdin qiymətləri cədvəldə qeyd edilir). Müəllim yenidən plakatda "Kitabi-Dədə Qorqud"dan, dilimizdə artıq işlənməyən və dilə yeni daxil olan sözlərdən ibarət plakat asaraq şagirdlərlə birlikdə 5-7 dəqiqə müddətində həmin sözləri bir-bir analiz edərək yeni dərslər üçün "motivasiya" yaradır.

Əvvəlcədən hazırladığı kartoçkalari qruplara paylayır, 5 dəqiqə vaxt verir (kartoçkadaki tapşırıqlar yeni dərslərin izahı və möhkəmləndirilməsi üçün verilir).

Hər qrupun hazırladığı cavablar təhlil edilir (10-13 dəqiqə).

Müəllim dərslər müddətində şagirdlərin öyrəndiklərindən və onların özlərinin söylədiklərindən ən vaciblərini və əsaslarını flasterlə ağ kağız üzərinə yazır və onları ümumiləşdirərkən rəngli xətlərdən istifadə edir.

Qrupların işini və fərqlənən şagirdlərin qiymətlərini lövhədəki "Cədvəl"də göstərir, balları toplayır, qalib qrupları qeyd edir, yol verilmiş nöqsanları, səhvləri nəzərə çatdıraraq dərsləri yekunlaşdırır. Bundan sonra müəllim evə tapşırıq verir, şagirdlərə "bədi əsərlərdən" yeni və köhnəlmiş sözlərə aid nümunələr yazmağı və yazdıqları sözlərin izahını vermələrinə həvalə edir.

MÜQAYISƏLİ ÖYRƏTMƏNİN ƏDƏBİ BİLİKLƏRİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Arzu YOLÇUYEVA,
pedaqoji elmlər namizədi.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra cəmiyyətimiz məktəbin qarşısında ciddi sosial tələblər qoymuşdur. Bu tələblərin biri, hələ belkə də birincisi müstəqil, təşəbbüskar, yaradıcı gənclərin, vətəndaşların tərbiyə edilməsidir, formalaşdırılmasıdır. Bu tələbin həyata keçirilməsi təlimə yeni yanaşmanı zəruri edir. Bu tələbin uğurla reallaşdırılması yeni təlim metodlarının, priyomlarının müəyyənləşdirilməsini və tətbiqini ön plana çəkir. Bu istiqamətdə ölkəmizdə ardıcıl və səmərəli iş görüldüyünü, elmi araşdırmaların aparıldığını xatırlatmaq yerinə düşər.

Yeni elmi axtarışların aparılması, dünya təcrübəsindən faydalanma bu gün son dərəcə vacibdir. Lakin bütün bunlar bizdə toplanmış zəngin təcrübəni, mütləq əhəmiyyətli unutmamağa haqq vermir. İndi, əksinə, keçilmiş yola daha diqqətlə, qayğı ilə nəzər salmaq, yararlı, faydalı nə varsa seçib götürmək, meydana yeni çıxanlarla uzlaşdırmaq mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

Təlim prosesində çox qədim dövrlərdən tətbiq edilən müqayisə priyomu məhz belə faydalı vasitələrdəndir. Klassik pedaqoqlar müqayisə priyomunu çox yüksək qiymətləndirmişlər. Hətta bəzən aludəçilik üzündən ifrata da varmışlar. Məsələn, sovet hakimiyyəti illərində pedaqoji irsi müntəzəm təbliğ edilən K.D.Uşinski yazırdı: "Müqayisə hər cür anlamının və hər bir tənqiddən əsasidir. Dünyada biz hər şeyi məhz müqayisə vasitəsi ilə bilirik və əgər bizə heç bir şeyə oxşatmaq mümkün olmayan və heç bir şeydən fərqlənməyən bir şey rast gəlsə (əgər belə bir şey mümkündürsə), biz həmin şeyin haqqında heç bir fikir yarada bilmərik və heç bir söz deyə bilmə-

rik" (K.D.Uşinski. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. B., 1953, səh 249).

Bu fikirdə elə məqamlar var ki, onlarla razılaşmaq mümkün deyil. Məsələn, "dünyada biz hər şeyi məhz müqayisə vasitəsi ilə bilirik" mülahizəsi dərk etmədə təhlil, tərkib, ümumiləşdirmə və s. əqli əməliyyatların rolunu inkar etmək kimi başa düşülür.

Fikrimizcə, müqayisə fakt və hadisələrin başa düşülməsi, dərk edilməsi vasitələrindən biridir.

Klassik pedaqoqlar, eləcə də müasirlərimizi didaktik müqayisə priyomu ilk növbədə müstəqil düşüncəni inkişaf etdirməsi baxımından cəlb edirdi.

Təcrübəmdən belə nəticəyə gəlmişəm ki, müqayisə priyomundan istifadə etməyi bacaran şagird obyektlərin yeni cəhətlərini, aralarındakı əlaqələri, cisim və hadisələr ayrılıqda öyrənilərkən aşkar edilməsi çətin, bəzən isə qeyri-mümkün olan xüsusiyyətləri müstəqil surətdə meydana çıxarır, onlara öz münasibətini bildirərək qiymət verir, əsaslı nəticəyə gəlir. Müqayisə prosesində şagirdlər obyektlərin mahiyyətinə nüfuz edir, onların ən xırda detallarını belə nəzərdən qaçırmırlar.

Müxtəlif təlim fənlərinin tədrisi zamanı tətbiq olunan dərslərin səmərəliliyini artırmaq üçün qazanılmış biliklərin keyfiyyətinə ciddi təsir göstərən müqayisə priyomu ilə bağlı çox vaxt termin dolaşığına yol verilir. Bu priyomla əlaqədar pedaqoji ədəbiyyatda "tutuşdurma", "qarşılaşdırma", "müqayisə" terminlərinə rast gəlirik. Didaktik müqayisə priyomunun ən yaxşı tədqiqatçılarından olan professor Nurəddin Kazımov bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir. O göstərir ki, cisim və hadisələrin arasındakı oxşar-

liğin aşkara çıxarılması *tutuşdurma*, *fərqli cəhətlərin* müəyyənləşdirilməsi *qarşılaşdırma* adlandırılmalıdır. *Oxşarlığın və fərqi eyni vaxtda* müəyyən edilməsi isə *tam müqayisə* adı ilə nəzərə çarpdırılmalıdır.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, müqayisə prosesi cisim və hadisələrin arasındakı oxşarlığı, fərqi, yaxud hər ikisinin müəyyənləşdirilməsi ilə tamamlanmış; müqayisə prosesinin sonunda ümumiləşdirmə aparılır, nəticə çıxarılır.

Müqayisə priyomunun xüsusiyyətlərini, tətbiqi qaydalarını kifayət qədər bilmədikdə ondan səmərəli istifadə etmək mümkün olmur.

Bu priyomu tətbiq edən müəllim ilk növbədə qarşısına hansı məqsədi qoyduğunu aydın təsvir etməlidir. Mən XI sinifdə C.Cabbarlının ilk əsərləri ilə son əsərləri arasında tez-tez müqayisələr aparıram. Lakin fərqli məqsədlərlə. Məsələn, bəzən dramaturqun dilindəki romantik pafosun azalmasını başa salmaq üçün. Bəzən surətlərin daha dərin mənimsənilməsinə nail olmaq üçün. Bəzən isə yazıcının yaradıcılığında inkişafın, irəliləyişin başa düşülməsi üçün...

Deməli, müəllim unutmamalıdır ki, müqayisə müəyyən məqsədə nail olmaq üçün tətbiq edilir.

Müqayisə priyomunun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri *müqayisə ediləcək obyektlərin düzgün seçilməsidir*. Müqayisəyə gəlməyən fakt və hadisələrin müqayisəyə cəlb edilməsi düzgün olmayan nəticələrin çıxarılmasına səbəb olur. Deməli, obyektlərin müqayisəyə gəlməsi, ümumiyyətlə müqayisə anlayışının başlıca şərtidir. Elə buna görə də müqayisə üçün obyektlərin seçilməsində müəyyən məntiqi meyarın nəzərə alınması zəruridir.

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq professor Nureddin Kazimov yazır ki, "müqayisə obyektlərinin seçilməsi üçün obyektiv meyar zəruridir. Fikrimizcə, müqayisə edilən obyektlərdə mahiyyət etibarilə oxşarlığın üstünlük təşkil etməsi və ya oxşar cəhətlərin

olması obyektiv meyardır. Belə bir meyar obyektləri müqayisə etməyə imkan verir".

Müşahidə etdiyim dərslərin birində müəllim Fərhad və Xosrov surətlərini müqayisəli təhlil edərək həmin obrazların səciyyəvi xüsusiyyətlərini, əsərin ideyasını, şairin həmin qəhrəmanlara münasibətini və s. cəhətləri şagirdlərin dərin mənimsəmələrinə nail oldu. Bu surətlərin təhlilində müqayisə priyomunun tətbiqi yerinə düşürdü və nəticə də uğurlu oldu. Lakin həmin müəllimin Nadir şahı (N.Nərimanov. "Nadir şah"), Şah Abbasla (M.F.Axundzadə. "Aldanmış kəvakib") müqayisə etmək cəhdinə haqq qazandırmaq çətinidir. Çünki Nadir şah və Şah Abbas obrazları tamamilə fərqli məqsədlərlə yaradılmışlar və fərqli ideyaları da ifadə edirlər. Onların müqayisəli öyrədilməsi cəhdi şagirdlərə faydalı bir şey verə bilməz.

Təəssüf ki, istənilən ədəbi qəhrəmanları bir-biri ilə müqayisə etməyin mümkün olduğunu düşünən müəllimlər də var.

Müqayisə priyomunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri də müqayisəyə cəlb edilən cisim və hadisələrin *mühüm əlamətlərinin götürülməsidir*. Müqayisəyə mühüm əlamətlərin cəlb edilməsi obyektlərin dərin və hərtərəfli öyrənilməsinə imkan yaradır.

Məsələn, Yusif Sərrac və Şah Abbas obrazlarını yalnız şəxsi keyfiyyətlərinə görə müqayisə etmək çox şey itirmək deməkdir. Bu obrazların xalqa, vətənə, dinə və din xadimlərinə münasibətlərindəki fərqi aydınlaşdırılması yazıçı mövqeyinin açığa çıxmasında mühüm addımdır.

Müqayisə priyomunun bir mühüm xüsusiyyəti də ondan istifadə edərkən *vahid, eyni əsasın gözlənilməsidir*. Bir az da dəqiq desək, obyektlər eyni bir keyfiyyət, əlamət, cəhətə görə müqayisə edilməlidir. Bu xüsusiyyətin nəzərə alınmaması müqayisə prosesinin uğursuzluğuna səbəb olur. Professor N.Kazimov, haqlı olaraq yazır ki, bir obyektin bir əlamətə, ikinci obyektin isə başqa

əlamətə görə xarakterizə edilməsi halları müşahidə olunur. Müqayisə zamanı bir obyektə başqasına keçərkən əsas dəyişdirilir, müqayisəyə başqa baxımdan yanaşılır.

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, müqayisə zamanı eyni əsasın götürülməməsi obyektlərin sadəcə olaraq ardıcıl təsvir edilməsi ilə nəticələnir. Belə olan halda müqayisədən söhbət gedə bilməz. Çünki bu prosesdə, artıq deyildiyi kimi, obyektlərdən birinin, sonra isə digərinin əlamətləri sadalanır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müqayisə priyomu şagirdlərdə əqli fəallığın, müstəqil düşüncənin inkişafına imkan yaradan dəyərli vasitələrdəndir. Müstəqilliyin təmin edilməsi şəraitində qazanılmış biliklər işə keyfiyyətcə fərqlənir. Yəni bu biliklər şüurlu və möhkəm olur, lazım olan məqamlarda tətbiq edilir və s. şagirdlərdə müstəqilliyin, fəallığın inkişafına müqayisənin səmərəli təsirindən isə o vaxt danışmaq olar ki, həmin priyom təlim metodları ilə bacarıqla uzlaşdırılsın. Müşahidələrdən belə nəticəyə gəlməmiş ki, müqayisə priyomunun *şagirdlərin müstəqil işi* ilə əlaqələndirilməsi müstəqilliyin, fəallığın inkişaf etdirilməsi baxımından daha faydalıdır. Müqayisə xarakterli sual və tapşırıqlar şagirdləri ciddi axtarıqlara sövq edir, müstəqil fikir söyləməyə istiqamətləndirir.

Səbail rayonundakı 162 saylı məktəbin ədəbiyyat müəllimi T.Mikayılovanın hazırladığımız metodik tövsiyə əsasında apardığı dərslərdən səciyyəvi məqamları oxucuların diqqətinə çatdırıram.

Onuncu sinifdə "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərinin məzmununu öyrədilməsinə həsr edilən birinci saatda şagirdlərin Növrüzəli obrazı ("Poçt qutusu" VIII sinifdə tədris edilir) ilə bağlı məlumatları yoxlandı. Aydınlaşdı ki, onlar bu obrazı yaxşı xatırlayırlar. Şagirdlərin fəaliyyətinə istiqamət verildi: *Povestin məzmunu ilə tanış olduqca Məmmədhasən əmi ilə Növrüzəlinin xasiyyətləri arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri aydınlaşdırmağa*

çalışın.

Bu, şagirdlərdə böyük maraq doğurdu. Povestin oxusuna da ciddi yanaşan şagirdlər qeydlər götürür, fikir mübadiləsi aparır, mülahizələr edirlər.

İkinci dərs saatında evə verilən tapşırıqda aşağıdakı suallara cavabların verilməsi tələbi də əksini tapdı:

1. *Məmmədhasən əmi və Növrüzəli hansı təbəqəyə mənsubdurlar?*

2. *Onların xasiyyətlərindəki oxşar cəhətləri müəyyənləşdirin. Fikrinizi misallarla əsaslandırın.*

3. *Bu obrazların xasiyyətləri arasında fərq varmı? Varsa, bunu təsdiq edən misallar göstərin.*

4. *Müəllifin bu obrazlara münasibətini aydınlaşdırın.*

"Poçt qutusu"na yenidən müraciət edən şagirdlər tapşırığın icrasına böyük maraq göstərmişlər. Hazırlanan yazılı cavablar yığılmış, yoxlanmış, səviyyələrinə görə qruplaşdırılmışdır. İşlərin təhlilindən aydın olur ki, şagirdlər tapşırıqdakı suallara cavab hazırlamaq üçün hər iki əsəri yenidən, həm də çox diqqətlə mütaliə etmişlər. Suallara heç bir mənbədən hazır cavab tapa bilməyən məktəblilər bədii mətnləri və dərslərdəki təhlil materiallarını mükəmməl öyrənmiş, müstəqil düşüncələrinin nəticələrini yazmışlar.

Şagirdlərin, demək olar ki, hamısı birinci suala doğru cavab vermişlər; yazılı cavabların əsasında belə bir mülahizə dayanır: *"...onların hər ikisi kəndlidir. C.Məmmədquluzadə Məmmədhasən əminin və Növrüzəlinin timsalında yoxsul, hüquqsuz, avam kəndli təbəqəsinin həyatdakı vəziyyətini və mövqeyini əks etdirmişdir..."*

Tapşırıqdakı ikinci suala şagirdlər daha çox maraq göstərmişlər. Lakin, təbiidir ki, dolğunluq baxımından cavabların arasında fərq olmuşdur. Bu iki obrazın xasiyyətindəki daha mühüm cəhətləri müəyyənləşdirən və tutuşduran, bədii əsərdən fikirlərini təsdiq edən nümunələr gətirən, ümumiləşdirmələr aparıb nəticə çıxaran şagirdlərin işləri yüksək səviyyə

li cavablar kimi qiymətləndirilmişdir. Belə cavablardan birinin səciyyəvi parçalarına nəzər salaq:

...Onlar yoxsul olsalar da, çox xeyirxah, üreyiyumşaq adamlardır. Məmmədhesən əmi haqqında oxuyuruq: "Amma kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdı Məmmədhesən əmi. Doğrudan, kişinin başı özünün deyil; kişi bu kasıblıq vaxtında heç zaddan müzayiqə eləməz. Birisi gedə deyə "Məmmədhesən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdır", əgər özündə olsa, əlüstü çıxardıb verəcək, olmasa çalışacaq hər tövr-nən olmuş olsa, özgəsindən tapsın, sənin işini düzəltsin.

Xeyirxahlıqda Novruzəli ondan geri qalınır. Ulağın ac, toyğun dənsiz qalmasına dözməyən bu qoca kəndli birçə də olsun ağacın, çubuğun sınmasına razı olmur...

Bu obrazların dinə münasibətdə xasiyyətcə çox yaxın olduqları xüsusü vurğulanır:

- *Həm Məmmədhesən əmi, həm də Novruzəli çox dindardır. Onların hər ikisi Allaha ürəkdən və sədaqətlə ibadət edirlər. Məmmədhesən əminin birçə arzusu Kəhbəla ziyarətinə getməkdir. Bu, şübhəsiz, Novruzəlinin də üreyindən keçir. Məmmədhesən əmi ümidini Allaha bağlamış və belə bir fikrə gəlmişdir ki, hər şey Allahın əlindədir; o istəsə bəndəsini xoşbəxt edər, istəməsə etməz.*

Novruzəli də onun kimi fikirləşir. Baş verənlərin hamısını Allahla bağlayır, "bunların hamısı Allahdandır, gerek belə olmaymış" sözləri ilə hadisələrə qiymət verir...

...Allah adamı olan bu yoxsul kəndlilər şəriət qanunlarını müqəddəs sayır, bu qanunlara laqeydliyi böyük günah hesab edirlər. Eşşəyi oğurlanan Məmmədhesən əmi günahkarın Allah tərəfindən ağır cəzalandırılacağına inanır, poçt qutusunda "oğurluq" edən "urusu" Novruzəli belə mən-

zəmmət edir: "Adam özgənin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdır?"

Bu obrazların xasiyyətlərindəki itaətkarlıq şagirdlərin çoxunun diqqətini cəlb etmişdir. Maraqlıdır ki, hətta zəif şagirdlərin cavablarında belə həmin obrazların ifrat itaətkar olmalarına təəssüf hissi əksini tapmışdır.

Müxtəlif səviyyəli cavablardan parçalara nəzər salaq; zəif işlərə aid edilən cavabların birində oxuyuruq:

- *Onların hər ikisi çox itaətkardır. Məmmədhesən əmi Xudayar bəyin hər əmrinə əməl etdiyi kimi, Novruzəli də xanın hər buyruğunu qaça-qaça yerinə yetirir.*

Adamın onlara yazığı gəlir.

Yüksək səviyyəli cavabların birində deyilir:

- *Zəmanə onların hər ikisini yazıq vəziyyətə salmışdır. Başları qapazlı, üzləri danlaqlı olan bu kəndlilərin itaətkar olmaqdan başqa çarələri yoxdur. Ağalarının hər bir sözü onlar üçün qanundur.*

Məmmədhesən əmi ailəsinin boğazından kəsərək ziyarətə getmək üçün ulaq alır. Bütün ailə bu ulağa qulluq edir, onu bəsləyir. Amma Məmmədhesən əmi ailədə əziz tutulan, müqəddəs səfər üçün alınan bu ulağı kəndxudaya verməyə bilmir; "söhbətin lap şirin vaxtı idi, sol səmtdən, döngədən bir şəxs çıxıb, yeyin yeriyib kəndlilərin yanına qəlib, salam verib üzünü tutdu Məmmədhesən əmiyə:

- *Məmmədhesən əmi, tez oğlanı göndər pəyədən eşşəyi çıxarsın, minəcəyəm şəhərə, nəçərnik istəyibdir.*

Kəndlilər cəld ayağa durub salamı rədd elədilər.

- *Baş üstə, baş üstə, qurban- dır sənə eşşək, bu saat gedim özüm çıxarıram gətirim.*

Bu cavabı verib, Məmmədhesən əmi əlüstü qirdi həyətdə.

Məmmədhesən əmi ulağı Xudayar bəyə verir, amma üreyində gileylənir. O, narazi-

lığını nəinki üzə vurmur, əksinə, "baş üstə", "baş üstə" deyir, ulağı gətirməyə qaça-qaça gedir...

Novruzəlinin ağasına - xana münasibəti eyni ilə Məmmədhesən əmininkinə bənzəyir. Uzaq yol gəlib əldən düşən qoca Novruzəli xanın qarşısında qul kimi hərəkət edir; "Novruzəli hər iki əlini açdı xanın qabağına, qorxa-qorxa kağızı aldı, bir az baxdı xanın üzünə, sonra çəkildi divara səmt və yerə əyilib istədi kağızı qoysun divarın dibinə. Xan ucadan dilləndi:

- *Qoyma ora, kağız çirkə-nər, tez apar, sal qutuya, qoy gəl.*

- *Xan, başına dönüm, qoy bu ulağın başına torba keçirdim, heyvandı, ac qalmasın, yoldan gəlib yorulub.*

- *Yox, yox... Heç ziyanı yoxdu. Kağızın vaxtı keçir, torbanı sonra keçirdərsən ulağın başına... ...Novruzəli kağızı ehməl qoydu qoynuna və yenə dedi:*

- *Xan, qadan alım, bu xoruzlar qaldılar burada, heyvandılar, qoyaydın qıçlarını açıb, bir az burada dən səpəydim. Elə dən də gətirməşəm.*

Novruzəli əlini saldı cibinə dən çıxartsın... Xan ucadan səsləndi:

- *Yox, yox... Hələ qalsın, qaç çaparaq kağızı sal poçta.*

Novruzəli əl ağağını götürüb başladı uşaq kimi qaçmağa.

Bu obrazların məhdud dünya görüşü, avamlığı şagird işlərində daha çox diqqət yetirilən məsələlərdəndir. Cavabların əksəriyyətində adi poçt qutusunda baş açmayan Novruzəlinin, ondan fərqlənməyən Məmmədhesən əminin vəziyyətinə acıma mövqeyi əksini tapmışdır.

Tapşırıqdakı üçüncü sual asan deyil; C.Məmmədquluzadənin bu iki kəndli obrazı o dərəcədə yaxındır ki, aralarındakı fərqi müəyyənləşdirmək incə müşahidə qabiliyyəti, gərgin zehni zəhmət tələb edir.

Diqqətli oxucu sezir ki, Məmmədhesən əmi Novruzəliden ayıqdır, ağı qaradan, pisi yaxşıdan nisbətən

tez və asan seçir. Məhz bu, güclü şagirdlərin diqqətini cəlb etmişdir. Belə şagirdlərdən birinin cavabında oxuyuruq:

- *Məmmədhesən əmi nə qədər avam olsa da küt deyildir. O, müqəddəs səfər üçün aldığı ulağı Xudayar bəyə dərhal verir. Əlbəttə, bunu ürəkdən eləmir. Nə qədər xeyirxah, yaxşı adam olsa belə ailə üçün çox qiymətli olan ulağı kəndxudaya məcbur olub verir. Xanvadı İzzət onu danlayan- da açıqca deyir ki, başqa əlacı yoxdur, "necə ola bilər ki, bir eşşəkdən ötrü hakimi özündən incidəsən"*

Novruzəlinin gözləri daha dumanlıdır. Onu başa salırlar ki, poçt işçisini döymüşdür, lakin o hələ də günahını başa düşmür. Ağasına səmimiyyətlə deyir: "Sən olmasaydın, mən indi çoxdan göndərmişdilər Sibire; çünki damda məndən savayı bir neçə dustaq vardı, mənə dedilər ki, o urus qulluq adamıdır. Ya... mən nə eləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədi?"

Novruzəli hələ də bu fikirdədir ki, ağasına xəyanət edib...

Cavablardan bir neçəsində Novruzəlinin - "Ya ... mən nə eləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədir?" sualına diqqət çəkilməmiş və maraqlı nəticə çıxarılmışdır: "Novruzəli günahı özündə görmür, günahkarı başqa yerdə axtarır. Bəlkə də özünü bu kökə salan zəmanəni günahlandırır..."

Bu fikir tapşırığın sonuncu sualına hazırlanan cavabda daha da inkişaf etdirilmişdir: "Yazıçı bu obrazlara dərin məhəbbət bəsləyir, onları sevir. Bu kəndliləri belə vəziyyətə salan zəmanəni, ictimai quruluşu qamçılıyır..."

Bu istiqamətdə aparılan işin səmərəliliyini həmin sinifdə yazdırılan referatın ("Azərbaycan kəndi və kəndlisi C.Məmmədquluzadənin təsvirində") və inşa yazının uğurlu nəticəsi də təstiqlənmişdir.

VURĞUNUN TƏDRİSİ HAQQINDA

Aydın PAŞAYEV,

Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma İnstitutunun metodisti, filologiya elmləri namizədi.

Azərbaycan dili təlimində ən çətin və mürəkkəb mövzulardan biri də vurğudur. Nəinki bir çox şagirdlər bu mövzunu çətin mənimsəyir, hətta bəzi müəllimlər də vurğu haqqında aydın və geniş təsəvvürə malik deyillər.

Elmi ədəbiyyatda sözlərdə əsas və əlavə vurğuların işlənməsi haqqında məlumat verilsə də, orta məktəbin proqram və dərsliklərində olmadığı üçün biz də bu yazıda ancaq sözün əsas vurğusu barədə bəhs etməyi lazım bildik. Bizcə, müəllimlər sözlərdə vurğunun işlənmə yeri haqqında şagirdlərə aşağıdakı məlumatları çatdırmalıdır:

1. Azərbaycan dilində vurğu, əsasən, sözün son hecasındakı saitə üzərinə düşür: **kağı'z**, **quzuqulağı'**, **qarabəni'z**, **qarda's**, **dirse'k** və s.

Azərbaycan dilində vurğunun yeri sabitdir. Bir sıra alınma sözlərdə də vurğu son hecanın üzərinə düşür: **müəlli'm**, **şərait't**, **çayni'k**, **dərya'**, **asima'n**, **aqrono'm**, **akti'v**, **proqressi'v**, **monoli't**, **institu't**, **telefo'n**, **proqra'm**, **apte'k** və s.

2. Vurğusu sözün ilk saiti üzərinə düşən sözlər: **Asiya**, **opera**, **kafedra**, **diktor**, **kompas**, **Afrika**, **Rusiya**, **Türkiyə**, **Fransa**, **London**, **delta**, **texnika**, **məsələ**, **bəlkə**, **amma**, **lakin** və s.

Adətən, Azərbaycan dilində uzun tələffüz olunan saitlər üzərinə vurğu düşmür, lakin **bə'zi**, **bə'zən**, **yə'ni** kimi sözlərdə uzun tələffüz olunan birinci saitlərin üzərinə vurğu düşməsi istisnalıq təşkil edir.

M, **p**, **r**, **s** samitlərinin artırılması ilə yaranan çoxaltma dərəcəli sifətlərdə də vurğu birinci hecanın üstünə düşür: **qı'pırmızı**, **gö'mgöy**, **tə'rtəmiz**, **sa'psarı**, **ya'myaşıl**, **bü'sbütün** və s.

3) Vurğusu orta hecadakı saitə üzərinə düşən sözlər: **poe'ma**, **Avro'**

pa, **avto'bus**, **Ame'rika**, **Avstra'liya**, **coğra'fiya**, **dire'ktor**, **Holla'n-diya**, **Alma'niya**, **İngi'ltərə**, **kome'diya**, **este'tika**, və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu sözlərin hamısı alınma sözlərdir. Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, sözlərdə vurğunu düzgün işlətmək, hər şeydən əvvəl, nitq mədəniyyəti baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki Azərbaycan dilindəki bəzi sözlərdə vurğunun yerini dəyişəndə mənası da dəyişir: **gə'lin-gəli'n**, **sü'zmə-süzmə'**, **burma'** (sifət) - **bu'rma**, **axı'n-a'xın** və s. (Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, vurğunu dəyişməklə mənası dəyişən sözlər leksik omonim sayılmır).

Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, sözdə vurğunun yerini müəyyənləşdirmək üçün müqayisədən geniş istifadə etmək lazımdır: **yat'maqdan-yatma'qdan-yatmaqda'n**, **co'ğrafiya-coğra'fiya-coğrafi'ya-coğrafiya'** və s.

Maraqlı və gərəкли məsələlərdən biri də şəkilçilərdə vurğunun işlənməsidir. Professor A.Axundov bu barədə yazır: "Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilərin vurğu qəbul etməməsi haqqında fikir əslində dəqiq deyil. Azərbaycan dilində bütün şəkilçilər vurğuludur. Çünki şəkilçi kökdən sonra gəlir, vurğu isə dilimizdə həmişə son hecaya düşür. Dilimizdə yalnız omonim şəkilçilər vurğu qəbul etmir, bu isə fonetik hadisədən daha çox fonoloji hadisədir". ("Azərbaycan dilinin fonetikasi" Bakı, 1984, səh. 280)

Mülhizələr göstərir ki, Azərbaycan dilində mövcud olan şəkilçilərin çoxu vurğu qəbul edir. Həmin şəkilçilər sözə əlavə olunduqca sözün sonuncu hecasındakı vurğu onun üzərinə keçir: **yazı'-yazıçı'-yazıçılı'q**, **söylə'-söyləyi'r**, **çiçək'-çiçəkli'k**, **çiçəkliyimi'z** və s.

Azərbaycan dilində morfoloji funksiyasından asılı olaraq vurğu qəbul edən və ya etməyən şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. **-ma²**. 1) Feldən isim və sifət düzəldəndə vurğu qəbul edir: **vur-ma'**, **bölmə'**, **qoşma'**, **qovurma'**, **çığırma'**, **seçmə'** (insanlar), **gəlmə'** (adam), **burma'** (saç); 2) Feldə inkar şəkilçisi kimi işləndikdə vurğu qəbul etmir: **vu'rma**, **bö'lmə**, **qovu'rma**, **se'çmə**; 3) İnkər şəkilçili fel xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanda saitsiz işləndəndə vurğu "-m"-dan sonrakı a saitinin üzərinə düşür: **oxuma'ram**, **oxuma'zsan**, **oxuma'z**, **oxuma'riq**, **oxumaz'sınız**, **oxuma'zlar**.

Tərkibində **-ma²** inkar şəkilçisi olan feli sifət və **-madan²** feli bağlama şəkilçisi də vurğu qəbul etmir: **oxu'madan**, **gə'lmədən**, **oxu'mamış** (adam), **oxumamış** (qol çəkmək), **bi'sməmiş** (xörək), **bi'sməmiş** (götürmək), **oxu'madığım** (kitab), **görü'nməyən** (hadisə) və s.

2. **-in⁴**. 1) Feldən isim düzəldən leksik və ismin hal, mənsubiyyət şəkilçisi kimi işləndikdə vurğu qəbul edir: **əki'n**, **biçi'n**, **qoşu'n**, **yayı'n**; **anan'ın**, **dəftəri'n**: (sənin) **gülü'n**, (sənin) **dəftəri'n**; 2) Felin əmr şəklində II şəxs cəminin şəxs sonluğu kimi işləndikdə vurğu qəbul etmir: **a'tın**, **gə'lin**, **gəti'rin** və s.

3. **-arkən²** mürəkkəb feli bağlama şəkilçisinin birinci tərəfi vurğu qəbul edir, ikinci tərəf isə vurğusuzdur: **ala'rkən**, **gedə'rkən**, **yaza'rkən** və s.

4. **-am²**. 1) Feldən isim düzəldən leksik şəkilçi kimi vurğu qəbul edir: **önə'm**, **dönə'm**; 2) I şəxs təkin xəbər şəkilçisi kimi işləndəndə vurğu qəbul etmir: **müəlli'məm**, **ana'yam**, **cava'nam**; 3) Felin xəbər, vacib, lazım şəkillərində I şəxs təkin şəxs sonluğu kimi işləndəndə vurğu qəbul etmir: **almı'sam**, **gəli'rəm**, **alı'ram**, **alaca'ğam**, **güləcə'yəm**, **tikməli'yəm**, **oxuya'ram**, **vurası'yam** və s.

5. **-ıq⁴**. 1) Feldən isim və sifət düzəldən leksik şəkilçi kimi vurğu qəbul edir: **buru'q**, **sovr'u'q**, **qatı'q**, **kəsi'k** (parça), **qırı'q** (stəkan), **uçu'q** (ev), **sökü'k** (paltar); 2) I şəxs cəmin

xəbər şəkilçisi kimi çıxış edəndə vurğu qəbul etmir: **şagi'rdik**, **pambıqçı'yıq**, **üzümçü'yük**; 3) Felin xəbər şəklində I şəxs cəmdə şəxs sonluğu kimi işləndəndə vurğu qəbul etmir: **almı'sıq**, **işləyi'rik**, **oxuyaca'ğıq**, **ya'za'riq** və s.

6. **-san²**. 1) II şəxs təkdə xəbər şəkilçisi kimi işləndəndə vurğu qəbul etmir: **həki'msən**, **gözə'lsən**, **oyunçu'san**; 2) Fel şəkillərində II şəxs təkin şəxs sonluğu kimi işləndəndə vurğu qəbul etmir: **oxumu'ssan**, **gəlmə'ssən**, **alı'rsan**, **gələcə'ksən**, **ala'rsan**, **gələ'sən**, **almalı'san**, **alası'san** və s.

7. **-sınız⁴**. 1) II şəxs cəmin xəbər şəkilçisi kimi işləndəndə vurğu qəbul etmir: **müəlli'msiniz**, **gözə'lsiniz**, **si'zsiniz**, **ço'xsunuz**; 2) Fel şəkillərində II şəxs cəmin şəxs sonluğu kimi vurğu qəbul etmir: **gəlmə'ssiniz**, **görmü'ssünüz**, **alı'bsınız**, **yazı'rsınız**, **qaçaca'qsınız**, **sata'rsınız**, **satma'zsiniz**, **oxuya'sınız**, **tikməli'siniz**, **gələsi'siniz**, **oxuyası'sınız**, **büksə'niz**, **açsa'nız** və s.

8. **-dir⁴**. 1) Təsirsiz feldən təsirli fel düzəldən və icbar növ şəkilçisi kimi işləndəndə vurğu qəbul edir: **güldü'r**, **yandı'r**, **alı'dı'r**, **sildi'r**, **aldı'r**; 2) II şəxs təkin xəbər şəkilçisi kimi işləndəndə vurğu qəbul etmir: **Afi'qdir**, **vətənda'sdir**, **gözə'ldir**, **ço'xdur**; 3) Felin xəbər şəklinin nəqli, qəti-qələcək zamanında və vacib, lazım şəkillərində şəxs sonluğu kimi vurğu qəbul etmir: **almı'sdır**, **yumu'sdur**, **görü'bdür**, **gələcə'kdir**, **oxuyaca'qdır**, **yazmalı'dır**, **açası'dır** və s.

9. **-dı⁴**. 1) Xəbər şəklinin şühdə keçmiş zaman şəkilçisi kimi işləndikdə vurğu qəbul edir: **aldı'm**, **gətirdi'm**, **oxudu'**, **yazdı'q**; 2) Felin mürəkkəb şəklinin hekayəsi kimi şəkilçiləşəndə müvafiq şəkillərdə vurğu qəbul etmir: **almı'sdı**, **baxaca'qdı**, **bilə'rdi**, **gülə'ydi**, **getməli'ydi**, **ya'zası'ydi**, **qaçsa'ydi** və s.

10. **-miş⁴**. 1) Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi vurğu qəbul edir: **almı'sam**, **gəlmə'səm**; 2) Felin mürəkkəb şəkillərinin rəvayəti kimi şəkilçiləşəndə müvafiq şəkillərdə vurğu qəbul etmir: **almı'smış**, **gəli'r-**

miş, baxaca'qmış, bilərmiş, gü-lə'ymiş, getməli'ymiş, yazası'ymış, qalsa'ymış və s.

11. -sa². 1) Felin şərt şəklinin şəkilçisi kimi vurğu qəbul edir: gəl-sə'm, alsə'm, qaçsa'n, atsa', bax-sa'q, düşsə'niz; 2) Felin şəkillərinin şərti kimi şəkilçiləşəndə vurğu qəbul etmir. Bu proses xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanın I, II, III şəxs təkində, I şəxsin cəmində, indiki zamanın III şəxs təkində və qeyri-qəti gələcək zamanın III şəxs təkində xüsusilə diq-qəti cəlb edir. Çunki felin digər zaman və şəkillərində şəxs sonluqları vurğu qəbul etmədiyi üçün -sa² şəkilçisinə də vurğu keçmir: gəldi'msə, gətir-di'nəsə, aldı'sa, baxdı'qsa, düşü'rsə, yataca'qsa, tikə'rsə; getmi'səmsə, biçi'rəmsə qaçaca'ğamsa, yata'-ramsa, qaçmalı'yıqsa, düşünəsi'si-nizsə; 3) İsə hissəciyi şəkilçiləşərək adlarda işləndə də vurğu qəbul et-mir: həki'məmsə, müəlli'msənsə, ali'mdirə və s.

12. -la². 1) Adlardan, xüsusən isimlərdən fel düzəldən leksik şəkilçi kimi vurğu qəbul edir: dişlə', başla', hazırla', qoşala'; 2) Zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi vurğu qəbul etmir: sü'rətlə, zo'rla, gü'clə, zarafatla; 3) İlə qoşmasının şəkilçiləşmiş for-ması kimi işləndə vurğu qəbul et-mir: Fəri'dlə, Güna'yla, çəki'clə; 4) Müəyyən miqdar saylarından qeyri-müəyyən miqdar sayı düzəldəndə vurğu qəbul etmir: onla'rla, yüzlə'r-lə, minlə'rlə və s.

13. -ca². 1) Sifətin çoxaltma dərəcəsi düzəldən şəkilçi kimi iş-ləndikdə vurğu qəbul edir: balaca', zorbaca'; 2) Zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi işləndikdə isə vurğu qəbul etmir: rusca', ingiliscə', məzmunca', ehmalca', yavaşca', sakitcə', yüngülcə', qabaqca'; 3) Müəyyən miqdar saylarından qeyri-müəyyən miqdar sayları düzəldər-kən vurğu qəbul etmir: onla'rca, yüzlə'rcə; 4) Qoşma və fikrin mənbəyini bildiren modal sözlərdə şəkilçi kimi işləndə vurğu qəbul etmir: dərya'ca, dağla'rca, dün-yala'rca; mə'nəcə, sə'nəcə, fik-ri'məcə və s.

14. -gil isim düzəldən şəkilçi kimi vurğu qəbul etmir: Ülvi'gil, bacı'mgil, ana'mgil və s.

15. -ov/-yev soyadı düzəldən şəkilçi vurğu qəbul etmir: Məmmə'-dov, Paşa'yev və s.

16. -casına² zərf düzəldən şə-kilçi vurğu qəbul etmir: qəhrə-ma'ncasına, igi'dcasinə, mehri-ba'ncasına və s.

17. -lar². 1) İsmi cəm şəkilçisi kimi həm xüsusi, həm də ümumi isimlərlə işləndə vurğu qəbul edir: Nizamilə'r, Füzulilə'r, kitabla'r, əməkçilə'r; 2) Felin əmr. xəbər şəkl-inin şühudi keçmiş zamanın III şəxs cəmində vurğu qəbul edir: alsınla'r, yesinlə'r, baxdıla'r, gəldilə'r, ye-sələ'r; 3) Felin xəbər şəklinin digər zamanlarında, arzu, vacib, lazım şərt şəkillərinin III şəxs cəmində vurğu qəbul etmir: içməli'dirlər satmı's-lar, yazı'rlar, alaca'qlar, əkəcə'k-lər, tikə'rlər, gələsi'dirlər, yaz-sa'lar və s.

18. -mı⁴ sual ədatları vurğu qə-bul etmir: gəlimmə, görmüşmə, yaz-dım, gəlirmə, alacaqmı, görəx oxuyammı və s.

19. -dək, -can² məsafə bildi-rən şəkilçiləşmiş qoşmalar da vurğu qəbul etmir: evə'dək, məktəbə'cən, bağa'can və s.

Nümunələrdən göründüyü ki-mi, nəinki omonim leksik və qram-matik şəkilçilər, hətta omonim ol-mayan bəzi şəkilçilər və şəkilçiləş-miş köməkçi nitq hissələri də vurğu qəbul etmir. Odur ki, sözlərdə vurğu-nun yerini düzgün müəyyənləşdir-mək üçün V sinifdə buna ayrılan 1-2 saat kifayət etmir. Eyni zamanda "Morfologiya" bölməsinin tədrisi ba-şa çatmayınca buna nail olmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də müəl-limlər həm V, həm də VI siniflərdə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid şəkilçi-lərin tədrisi zamanı da nümunələr əsasında vurğu qəbul etməyən şəkil-çi və köməkçi nitq hissələri haqqın-da şagirdlərə ətraflı məlumat vermə-li, müxtəlif çalışmalar əsasında onla-rın vurğu ilə əlaqədar biliklərini ver-dişə çevirməyə çalışmalıdır.

ŞAĞIRDLƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Fərrux HƏSƏNOV,
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
Dillər və ədəbiyyatın tədrisi metodikası kafedrasının
müdiri, pedaqoji elmlər namizədi, dosent.

Şifahi nitqin inkişafı ilə bağlı ədəbiyyatlarda (nitq mədəniyyəti, natiqlik məharəti, ifadəli oxu məsələləri, şifahi nitqin xüsusiyyətləri və s.) nitqi elə ifadə vasitələrinə ayırmağı tələb edirlər ki, şifahi rəbitəli nitqin inkişafı üzrə işləri onlarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bunlar əsas etibarilə *ifadənin tonu* (üslubu, intonasiyası), *məntiqi vurğu və fəsilə, ifadənin tempi* (sürəti) və *səsin ucaltıq dərəcəsi* ilə bağlıdır. Şifahi nitqin adları çəkilən ifadə vasitələri üzrə işlər öz səsinə eşitmək, nitq zamanı özünə nəzarət etmək, danışarkən eşidilə bilmək bacarıqları tələb edir. Məhz buna görə də şifahi rəbitəli nitqin təkmilləşdirilməsində ardıcıl məşq və şifahi ifadənin səs istiqaməti üzrə müşahidə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də həmişə şagirdlərin diqqətini nitqi izləməyə yönəltmək, onları sərbəst danışmağa həvəsləndirmək, nitqin müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə etmək qabiliyyətlərini yeri gəldikcə tərifləmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər öz şifahi monoloji nitqlərində, hər şeydən əvvəl, aşağıdakı quruluş (kompozisiya) formalarından istifadə edirlər: *informasiya* (ümumi-siyasi və ya məktəb mövzuları üzrə); yaşayışlarına aid olan *nəqlətmə* (özləri haqqında, keçirdikləri gün haqqında, gördükləri ilə bağlı və s.); *tənqidi çıxış* (sınıf iclası, yığıncaq və s. üzrə); *müzakirə xarakterli çıxış* (kitab müzakirəsi, film, tamaşa və s. bağlı); *məlumat və məruzə* (məktəbdə tədris olunan fənlərin öyrənilməsi ilə bağlı); *təbrik xarakterli çıxışlar* (təntənəli iclas, tanınmış həmyaşıdları ilə görüş və s.).

Şifahi söyləmənin yuxarıda göstərilən kompozisiya formalarının özündə nəyi təmsil etməsi, onların uşaqların nitq praktikasına tətbiqi xüsusiyyətləri haqqında məsələlər hələ tam öyrənilmədiyindən xüsusi tədqiqat tələb edir. Ona görə də şifahi söyləmənin yuxarıda adları çəkilən kompozisiya formalarının bəzi xüsusiyyətləri haqqında məlumat verməyi lazım bilir.

Şifahi nəqlətmə – danışq dilinin şifahi monoloq formasıdır. Danışan özünün və ya başqasının başına gələn hadisə (gördüyü və ya eşitdiyini əsasən) haqqında məlumat verir. Şifahi nəqlətmə üçün yüksək tələffüz tempi, seçilən fəllərin məntiqi vurğu altında deyilməsi, danışanın fikrinə münasibətini bildirən ifadə vasitələrindən istifadə edilməsi xarakterikdir.

İnformasiya və hesabat – dilin rəsmi-əməli, şifahi-monoloji ifadə formasıdır. Bu ifadə üçün faktik materialın şərh edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orada təhlilə əsasən hesabatdan nəticə çıxarılır, təklif irəli sürülür və yaxud gələcək üçün qarşıya müəyyən vəzifələr qoyulur.

Məlumat, məruzə – şagirdlərin məktəbdə öyrədilən mövzularla bağlı çıxışlarından ibarətdir. Dilin şifahi elmi-monoloji formasının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bundan əsas məqsəd dinləyicinin məlumatı mənimsəyə bilməsinə nail olmaqdır. Ona görə də belə ifadə üçün (bədi ifadə nəzərdə tutulur) materialın verilməsinin müxtəlif üsul və vasitələri (əsas fikrin təkrarı, verilmiş müxtəlif faktların lövhədə yazılması, müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə və s.) xüsusilə böyük rol oynayır.

İntonasiya baxımından belə şifahi ifadələr üçün yavaş tələffüz tempi, fa-

silələrdən (pauza) daha çox istifadə xarakterik hesab edilməlidir.

Natiqlik çıxışı (tənqidi, təbliği, təbrik xarakterli) – publisistik dilin şifahi-monoloji formasıdır. Natiqlik çıxışında hadisələrin ekspressiv-emosional plan-da verilməsi böyük rol oynayır. Burada əsas məqsəd yalnız ağıla deyil, həm də dinləyicinin hiss və arzularına təsir etməkdir.

Şifahi ifadənin həm hazırlıqsız, həm də hazırlıqlı aparılması artıq qəbul olunmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, hazırlıqsız ifadə, adətən, iclasda toxunulan hər hansı bir məsələ ilə əlaqədar meydana çıxa bilər. Bu zaman çıxış eləyənin gələcək ifadəsi üçün material toplayıb-toplamaması, tərtib olunmuş plandan istifadə edib-etməməsi bir o qədər də rol oynamır. Bizim zənnimizcə, hazırlıqsız ifadə elə ifadədir ki, dialoqda olduğu kimi, onun haqqında da əvvəlcədən düşünülür.

Monoloji xarakterli ifadələr, adətən, düşünmə və hazırlıq işi tələb edir. Zənnimizcə şifahi monoqqa hazırlıq işini də müxtəlif dərəcələrə ayırmaq məqsəduyğundur: a) öz vaxtında, əvvəlcədən hazırlıq işi görülməklə aparılan şifahi çıxış (məsələn, məruzə və məlumat); b) hər hansı bir məsələnin müzakirəsi (məsələn, sinif iclasındakı tənqidi çıxış) və s.

Problemin müasir vəziyyətinin tədqiqi aşağıda göstərilən priyomları ayırmağa və hər şeydən əvvəl, bu priyomların şagirdlərin şifahi rabitəli nitqinin inkişafına təsiri xüsusiyyətlərinə nəzər yetirməyə imkan verir:

Nümunələrdən istifadə – bu priyomdan istifadə edilməsində əsas məqsəd, şifahi nitqin inkişafı üzrə işlərdə nümunələrin rolunu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Məlum olduğu kimi, dilin yalnız yazılı formasındakı nümunələrə əsasən canlı şifahi nitqi (sözləri) öyrənmək bir o qədər də səmərəli deyil. Çünki bu zaman şagirdlərin diqqətini şifahi nitqin yerinə yetirilməsi, onun quruluşu və dil cəhətdən formalaşdırılması xüsusiyyətlərinə cəlb etmək mümkün olmur. Tədqiqat göstərir ki, şifahi nitqin inkişafı üzrə işlər üçün səslə nümunələri vacibdir. Bunlar aşağıdakılar ola bilər: a) müəllimin şifahi çıxışı (nümunə xarakterli bu çıxış yamsılama üçün deyil, danışq üçün impuls yaratmalıdır); b) görkəmli söz ustaları və ya natiqlərin şifahi danışqları, yaxud da çıxışlarından ibarət parçaların val və ya maqnitofon yazıları; c) şagirdlərin çıxışlarının maqnitofon yazısı (məktəblilərin şifahi çıxışlarına məxsus bəzi çatışmazlıqları əks etdirən nümunə, material, illüstrasiyalar ola bilər) və s.

Yazılı mətnlərə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, onlar şifahi rabitəli nitqin quruluş xüsusiyyətləri, dil və məzmunca formalaşdırılmasında şagirdlərə müəyyən istiqamət verir və onların fəallığının yüksəldilməsi, nitqlərinin canlı və obrazlı qurulmasında müəyyən rol oynayır.

Nitq situasiyası (şəraiti) – sinifdə canlı nitq situasiyası, ünsiyyət yaratmaq üçün, hər şeydən əvvəl, müəllim və şagirdlərin bir-birini başa düşmələri, ünsiyyətdə olmaq arzusu və inamı ən başlıca şərtlərdəndir. Müəllim özü haqqında danışmağı, hər hansı bir hadisə ilə bağlı məlumat verməyi, qarşıya qoyulmuş məsələ haqqında fikir mübadiləsi aparmağı, həmsöhbətinin necə yaşaması, nə fikirləşməsi və öz hisslərini necə biruzə verməsini bilməlidir. Bununla yanaşı sinifdə canlı ünsiyyət situasiyası yaratmaq üçün dil müəllimi aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

a) **Çıxışın mövzuları (tematikası)**. Şagirdlərə elə mövzular təklif olunmalıdır ki, onlarda maraq, öz fikir və düşüncələrini söyləmək arzusu yaratsın.

b) **Təklif olunan çıxışın janr, quruluş (kompozisiya) forması**. Buna görə şifahi çıxışın elə janrları sınaqdan keçirilməlidir ki, ister uşaqların, ister sə də böyüklərin nitq təcrübəsində geniş şəkildə yayılsın;

c) **Şifahi çıxışın təşkili üsulları**. Bunun üçün şifahi çıxışın elə üsullarından istifadə olunmalıdır ki, onlar şagirdləri canlı ünsiyyət situasiyasına cəlb etsin, mövzuya yaxın həyat hadisələri haqqında düşünmələrinə şərait yaratsın.

Bunların sırasında, əgər belə adlandırmaq mümkündürsə, **nitq situasiyası** xüsusi yer tutur.

Bir metodik anlayış kimi nitq situasiyası elə vasitədir ki, onun köməyi ilə şagird canlı ünsiyyət situasiyasına daxil olur, həyatda baş verən hadisələrə yaxın konkret çıxış üçün onlarda müəyyən hiss-həyəcan yaradır.

Ana dilinin metodikası üçün nitq situasiyasının komponentləri və sinifdə nitq situasiyasının yaradılması metodikası ilə bağlı məsələlər öz-özlüyündə böyük maraq doğurur.

Nitq situasiyasının komponentləri, metodik ədəbiyyatda göstəriləyi kimi elə vəzifə, şərt, eləcə də şəraitlə ölçülür ki, çıxış ən çox onlarla müəyyənleşir. Nitq situasiyasının komponentləri nitqin kimin üçün nəzərdə tutulması, danışanın xüsusiyyətləri və çıxışın hansı şəraitdə aparılması xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır.

Şagirdlərin çıxışları üçün əhəmiyyətli olan nitq situasiyasının komponentlərini aşağıdakı kimi ayırmaq olar:

- qəbul edənlərin (dinləyənlərin) cəmi, onların sayı, çıxışın mətninin onlara tanış olub-olmaması və nəhayət, nitq söyləyən anda danışanın onları (dinləyənləri) görüb-görməməsi;

- çıxışın (çıxışla əlaqədar vəzifələrin) və onun həcmnin müəyyənleşdirilməsi;

- çıxışın mətninin danışana tanışlıq dərəcəsi və danışanın emosional vəziyyəti;

- çıxışın yeri (o, danışan üçün nə dərəcədə yenidir).

Beləliklə, şifahi-monoloji çıxış yalnız özünün mövzusu, əsas fikir və quruluş formasından deyil, həm də yayılma vəziyyəti, monoloji çıxışın təşkilinin müəyyənleşdirilməsi, nitq situasiyasının deqiqləşdirilməsi, onun bu və ya digər komponentlərinin göstərilməsindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə qurulur.

Şagirdlərə izah olunmalı nitq situasiyasının komponentlərini müəyyənleşdirərək, hər şeydən əvvəl, onların həyat təcrübəsi, marağı və təklif olunan vəziyyətdən çıxma imkanları öyrənilməlidir. Bütün bunlarla yanaşı, nitq situasiyası ilə bağlı məlumatları şagirdlərin asan dərk etməsinə də çalışmaq lazımdır. Bunun üçün şagirdlərin artıq məlumatlarla yüklənməsinə yol verməyən, qısa və yığcam tapşırıqlardan daha geniş istifadə olunmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, şifahi nitq üzrə aparılan işlər şagirdlərdə danışq qabiliyyəti tərbiyə etsin.

KLASSİK ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRD LƏRİN NİTQ İNKİŞAFI

Elmira İSMAYILOVA,

Səbail Rayon Təhsil Şöbəsi metodmərəkəzinin direktoru.

Təhsil islahatını uğurla həyata keçirən ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri şagirdlərin hərtərəfli inkişafına istiqamət verməkdən, gəncləri gələcəyin geniş dünyagörüşlü şəxsiyyəti kimi formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Hər kəsin şəxsi keyfiyyətlərindən biri onun gözəl nitqə nə dərəcədə malik olmasıdır. Nitq gözəl adamın söhbəti, çıxışı, danışığı nə qədər cazibədar olursa, nitqi zəif olanın danışığı o dərəcədə yorucu, darıxdırıcı olur.

Nitq insanların dil vasitəsilə həyata keçirdiyi ünsiyyət prosesidir. Nitq vasitəsilə adamlar hisslərini, istək və arzularını, cism və hadisələrə münasibətini ifadə edir. Təbii ki, münasibət bildirənlə dinləyən arasında ünsiyyət nitqin gözəlliyi şəraitində daha səmərəli olur. Qeyd edildiyi kimi, nitq dildən istifadə yolu ilə yaranır.

Hamı müsahibini eyni dərəcədə razı sala bilmir. Gözəl nitq dildən, dilin

imkanlarından istifadə bacarığı ilə yaranır. Bu bacarığın əsası isə ailədə və məktəbdə qoyulur.

Nitqə müxtəlif tələblər verilir: nitqin aydınlığı, məntiqliliyi, düzgünlüyü, ifadəliliyi, emosionallığı, təsirliliyi və s. Əlbəttə, bu tələblərin hər birinə yiyələnmək müəyyən cəhətlərlə şərtləşir və gərgin iş tələb edir.

Bu yazıda nitqin emosionallığı, təsirliliyi barədə danışmağı və klassik ədəbiyyatın tədrisi prosesində şagirdlərin nitqi üzərində bu istiqamətdə iş aparmağın bəzi istiqamətlərini izah etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Əlbəttə, nitqin ifadəliliyi fikir aydınlığı üçün nə dərəcədə zəruridirse, ona nail olmaq bir o qədər çətindir. Nitqin emosionallığı və ifadəliliyi bir-biri ilə bağlıdır. Belə ki, nitq ifadəli olmadan onun emosionallığından, başqasına (dinləyiciyə) təsirindən danışmaq çətindir.

Nitqdə fikirlə yanaşı, sözün təsirindən yaranan hiss-həyəcan da ifadə olunur. Ona görə də nitq o dərəcədə ifadəli və emosional olmalıdır ki, dinləyicinin hissələrinə təsir etsin. Bu isə ilk növbədə sözün mətdə kəsb etdiyi mənanı başa düşməkdən başlayır. Aydındır ki, sözün mənasını başa düşmədən onu düzgün, o cümlədən emosional tələffüz etmək çətindir. Sözün tələffüzündə səhvə yol verdikdə isə nitqin gözəlliyi, ifadəliliyi itir. Bunu bədi əsərlərin, xüsusilə klassik şer nümunələrinin oxusunda daha aydın müşahidə etmək olur. İfadəli olmayan nitqdə də fikir deyilir, lakin həmin fikir dinləyiciyə aydın və təsirli çatmır. Hələ vaxtilə böyük şairimiz Məhəmməd Füzuli şeri düzgün oxuya bilməyənlərdən şikayətlənir və elə adamlardan öz şerlərinin qorunmasını Allahdan arzu edirdi. Şair qitələrinin birində deyir:

**Binesib olsun nəimi-xülddən ol zişt kim,
Namülayim ləhcəsi mövzunu bimövzun edər,
Tişeyi-ləfzi binayi-nəzmi viran eyləyib,
Süst göftarı fəşahət əhlini məcbur edər.**

Məktəblərdə klassik ədəbiyyat nümunələri üzərində iş zamanı onun ifadəliliyi oxusuna mənfi təsir edən bir neçə cəhət müşahidə olunur. Bu amillərdən biri də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mətdəki sözlərin mənasını bilməmək və onları düzgün tələffüz etməməklə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən xatırlatmağı lazım bilir ki, "nitq inkişafı" problemi ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatla dilin müştərək sahəsidir. Əgər ədəbiyyat dərində qarşıya qoyulan məqsəd bədi mətnin düzgün oxusuna nail olmaqdırsa, Azərbaycan dilindən müəyyən məsələləri (tələffüz, vurğu, fasilə və s.) xatırlatmaq və onların tələblərinə əməl etmək vacibdir. Bunları nəzərə almadan düzgün oxudan, mətdə ifadə edilən fikri müsahibə, dinləyiciyə yüksək səviyyədə çatdırmaqdan danışmaq olmaz. Fikrin dinləyiciyə aydın çatması üçün çox vacib olan şərtlərdən biri də nəzərdə tutulan sözün bədi mətn daxilində daşdığı mənanı tutmaq, onun vasitəsilə ifadə olunacaq hissi yaşamaqdır. Yalnız bundan sonra onu başqasına çatdıracaq səviyyədə oxumaq olar. Neçə illərdir ki, Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması ümumtəhsil məktəblərində təlim materialı kimi şagirdlərə təqdim edilir və poema üzərində geniş iş aparılır. Lakin əsərin məzmununa aid söhbət etdikdə şagirdlərdən qənaətləndirici cavab almaq olmur. Füzulinin yüksək bədi dili şagirdin ifadəsində xoşagəlməz dərəcədə zəifləyir.

Müşahidə etdiyimiz (IX sinif) dərində M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması təhlil olunurdu (şagirdlər poemanın məzmununu danışır, qəhrəmanları seçiyyətləndirirdilər). Biz sinfə belə bir sualla müraciət etdik: "Şair qəhrəmanların (Məcnunla Leylinin) zahiri görünüşünü və mənəvi gözəlliyini necə təsvir edir?" Şagirdlər həmin suala ümumi sözlərlə cavab verdilər, onların cavablarında demək olar ki, bədilik yox dərəcəsində idi. "Füzuli öz qəhrəmanlarına aid hansı epitetləri işlədir?" sualımız da cavabsız qaldı. Bununla da aydın oldu ki, poema üzərində iş aparılarkən əsərdə işlədilmiş sözlərin şagirdlərin nitqində müəyyən yer tutması və lazım gəldikdə onlardan istifadə bacarığına yiyələnmək

istiqamətində iş aparılmamışdır. Fikrimizcə, poemadan aşağıdakı parça üzərində xüsusi dayanmaq və işlədilmiş məcaz növləri üzərində işləmək lazımdır:

**Qönçə kimi ol lətif xərgah,
Gül bərgi kimi içində ol mah.
Məcnunə müqabil oldu Leyli,
Bəhri-gəmə yetdi dərd seyli.
Leyli demə - şəmi-məclis əfruz,
Məcnun demə - atəşi-cigərsuz.
Leyli demə - cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə - zülmət içrə bir nur.
Leyli demə - övci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə - mülki-eşqə bir şah...
Leyli - məhi-asimani-həşmət,
Məcnun - şahı-kişvəri-mələmət.
Leyli - şəfi-əhli-hüsn əmiri,
Məcnun - səri-kuyi-gəm fəqiri...**

Bu misralarda Füzuli öz qəhrəmanlarına aid hər sənətkarın yarada bilmədiyi epitetlər işlətməmişdir. Belə parçalar üzərində iş aparıldıqda şagird onun məzmununu anlayar, öz nitqində əlvan sözlərdən istifadə etməyə təşəbbüs göstərir. Fikir aydınlığı üçün şairin qəhrəmanlarını oxucuya təqdim etmək məqsədilə işlətdiyi məcazlara nəzər salaq:

**"Qönçə kimi ol lətif xərgah,
Gül bərgi kimi içində ol mah"**

beytində şair əsərin qəhrəmanı olan Leylini qönçə kimi zərif bir çadının içində gül yarpağına bənzədir. Lakin Leylinin adı çəkilmir, onun gözəlliyini bir daha nəzərə çatdırmaq üçün "mah" (ay) adlandırır.

**"Məcnunə müqabil oldu Leyli,
Bəhri-gəmə yetdi dərd seyli"**

misralarında Leylinin Məcnunla qarşılaşdığı dərd selinin qəm dəryasına çatmasına bənzədir.

Sonrakı misralarda şair çox dərin məhəbbətlə yaratdığı qəhrəmanları qarşılaşdırma yolu ilə onların hər birinə heyrətədirici epitetlər verir. "Leyli - demə-şəmi məclis əfruz" deyimini Leylinin gözəlliyinin çox qısa, lakin təsirli ifadəsidir. Leyli o qədər gözəldir ki, şam kimi işıq saçır və məclisi işıqlandırır.

"Məcnun demə - atəşi-cigərsuz" - Məcnun ciyərləri yandıran atəşdir. "Leyli demə - cənnət içrə bir hur" - Leyli cənnət gözəlidir. "Məcnun demə - zülmət içrə bir nur" - Məcnun qaranlıqda parlayan işıqdır; "Leyli demə - övci hüsnə bir mah" - Leyli son dərəcədə gözəl ay kimidir. "Məcnun demə - mülki-eşqə bir şah" - Məcnun eşq mülkinin şahıdır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, belə misraların ifadə etdiyi məna üzərində dayandıqca şagirdlər bir tərəfdən şairin bir sənətkar kimi sözdən istifadə bacarığını dərinləndirir, digər tərəfdən sözün bədi güdrətini anlayır, öz nitqlərində də məcaz növlərindən istifadəyə təşəbbüs göstərirlər. Mətn üzərində bu şəkildə aparılan iş eyni zamanda söz və birləşmələrin düzgün tələffüz olunmasına xidmət edir ki, bu da nitqin, xüsusilə bədi nitqin inkişafı üçün olduqca faydalıdır.

Bir daha qeyd etmək lazım gəlir ki, şagirdlərə gözəl nitq mədəniyyəti aşılamaq üçün klassik sənətkarlarımızın (Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif və b.) əsərləri ən gözəl vasitələrdəndir. İnkaredilməz həqiqətdir ki, belə sənətkarların əsərlərində sözün bədi gücü ölçüyəgəlməz dərəcədədir. Bunları açmaq, əsərlərdə işlədilmiş bədi təsvir və ifadə vasitələrinin poetik güdrətini şagirdlərə çatdırmaq, belə vasitələrdən istifadə bacarığını şagirdlərdə formalaşdırmaq lazımdır. Bu isə ədəbiyyat müəllimindən dərin nəzəri bilik və xüsusi hazırlıq tələb edir. Belə olmadan klassik sənətkarların əsərlərindən, xüsusilə poeziya nümunələrindən nəinki faydalanmaq, hətta onları düzgün oxumaq da çətindir.

HƏM ƏDAT, HƏM DƏ BAŞQA NİTQ HİSSƏLƏRİ KİMİ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN TƏDRİSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Nizami HÜSEYNOV,
Bakıdakı 270 sayılı orta məktəbin müəllimi.

Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı şagirdlərin bir çox hallarda ədatlarla fə, əvəzlik və bağlayıcıları qarışdırdıqlarının şahidi oluruq. Bizcə bu kimi çətinliklərin aradan qaldırılmasında konkret dil faktlarına əsaslanan müqayisə üsulundan istifadə etmək lazımdır. Mən konkret olaraq "Həm ədat, həm də başqa nitq hissələri kimi işlənən sözlər" mövzusunun tədrisindən söhbət açmaq istəyirəm.

Əvvəlcə şagirdlərə belə bir məlumat verirəm ki, elə sözlər var ki, cümlədə yerinə görə müxtəlif vəzifələrdə: həm fə, həm ədat, həm əvəzlik, həm də bağlayıcı kimi işlənir. Formaca fə, əvəzlik və ədata oxşayan sözləri qruplaşdıraraq lövhədə yazıram.

FEL – ƏDAT

a) bax, qoy; b) gəl (gəlsin, gələsən, gəlin, gələsiniz); gör (görün, görüm, görək, görsün).

ƏVƏZLİK – ƏDAT

a) elə; b) belə; c) necə; d) nə.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırıram ki, şəkilcə eyni olan bu sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğu cümlə daxilindəki vəzifəsinə görə aydınlaşır. Belə ədatları başqa nitq hissələri ilə qarışdırmamaq üçün şagirdlərə xatırladıram ki, ədatlar cümlədə ancaq mənə qüvvətləndirmək məqsədi ilə işlədilir. Bunu praktik olaraq aşağıdakı cümlələri müqayisə etməklə icra edirəm:

1. **Qoy** tarı, kamanı ustadı çalsın (ədat).
Naşının barmağı telə zərbədir.
2. Götürdüyün alətləri yerinə **qoy** (fel).
3. **Bax** indi səndən hamının xoşu gələcək (ədat).
4. Sənə verilmiş sənədlərə diqqətlə **bax** (fel).
5. **Gəl** bu işdən uzaqlaş (ədat).
6. Bugünkü tədbirimizə sən də **gəl** (fel).

Bu cümlələri müqayisə edərək şagirdlərə izah edirəm ki, **birinci, üçüncü** və **beşinci** cümlələrdə işlədilən "qoy", "bax", "gəl" sözləri **ədatdır**. Ona görə ki, bunlar söz və cümlələrin mənasını güvvətləndirməyə xidmət edir. Həm də bu sözlərin heç biri müstəqil lüğəvi mənaya malik deyil, şəkilçi qəbul etmir, eyni zamanda cümlə üzvü də deyildir. Bununla da şagirdlərə aydın olur ki, bunlar fə yox, ədatdır.

İkinci, dördüncü və **altıncı** cümlələrdəki "qoy", "bax" və "gəl" sözləri isə **feldir**. Şəxsə və kəmiyyətə görə (qoy-um, qoy, qoy-sun, bax-ım, bax, bax-sın, gəl-im, gəl, gəl-sin, qoy-aq, qoy-un, qoy-sunlar, bax-aq, bax-in, bax-sınlar, gəl-ək, gəl-in, gəl-sinlər) dəyişir, məsdər şəkilçisi (qoy-maq, bax-maq, gəl-mək) qəbul edir. Eyni zamanda bu sözlər fə kimi işləndikdə cümlənin başqa üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girir və xəbər vəzifəsində işlənir.

1. Sənədlərə diqqətlə **baxıd**.
2. Kitabı stolun üstünə **qoy**.
3. Məktəbə **gəl**.

Bağlayıcılarla oxşarlıq təşkil edən ədatlar haqqında dəmşərkən şagirdlərə izah edirəm ki, "ancaq", "ki", "da/də" və s. kimi hissəciklərin də ədat, yoxsa bağlayıcı olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Bu məsələni də müqayisə yolu ilə aydınlaşdırıram:

1. **Ancaq** sizin haqqınızda düşünürəm (ədat).
 2. Onun səsinə eşidir, **ancaq** üzünü görmürdüm (bağlayıcı).
 3. Söyləmə, sevgilim, vəfasız mənə
Mən **ki** yad edirəm hər zaman səni (ədat).
 4. Təcrübədən mənə məlumdur **ki**, şagirdlər həmcins üzvlü sadə cümlələrlə mürekkəb cümlələri ayırmaqda çətinlik çəkirlər (bağlayıcı).
 5. Bir az **da** gec gəlsəydim bu qoca sənin axırına çıxacaqdı (ədat).
 6. O **da** bu məsələ barədə öz fikrini söyləməlidir (bağlayıcı).
- Şagirdlərin diqqətini bu cümlələrdə işlədilmiş "ancaq", "ki", "da" sözlərinə cəlb edirəm. Müqayisə zamanı aydın olur ki, **birinci, üçüncü, beşinci** cümlələrdəki "ancaq", "ki", "da" hissəcikləri ədatdır. Ona görə ki, bunlar heç bir suala cavab verməməklə bərabər, sözlərin və cümlələrin təsir gücünün artırılmasına xidmət edir. Əgər bunları çıxarsaq, cümlədə məntiqi dəyişiklik olmayacaqdır. Başqa sözlə desək, fikrin ifadəsinə heç bir xələl gəlməyəcəkdir.
- İkinci, dördüncü, altıncı cümlələrdə işlənmiş "ancaq", "ki", "da" isə bağlayıcıdır. Ona görə ki, ayrı-ayrı cümlələr və sözlər arasında əlaqə yaradaraq onları bir-biri ilə qrammatik cəhətdən bağlamışlar.

Şagirdlər ən çox **da, də** ədatları ilə formaca eyni olan **da, də** bağlayıcılarını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu məsələni şagirdlərə belə bir yolla aydınlaşdırıram ki, "da/də" bağlayıcı kimi işləndikdə mütləq özündən əvvəl cümlə və ya söz tələb edir. Məsələn, "Mən də çıxış edəcəyəm" cümləsində **də** bağlayıcıdır. Ona görə ki, əvvəlcə kimlərsə çıxış etdikdən sonra mən də çıxış edəcəyəm.

Bu yolla **da, də** bağlayıcısını formaca eyni olan ədatdan çətinlik çəkmədən ayırmaq olar.

Elə, belə, necə, nə sözlərinin ədat və ya əvəzlik kimi işləndiyini fərqləndirmək üçün şagirdlərə aşağıdakı cümlələri təqdim edirəm:

1. **Necə** məcbur etmək olmaz? (ədat).
2. O, kitabı **necə** oxuyur? (əvəzlik).
3. **Belə** lap mən etmişəm (ədat).
4. **Belə** adamlarla dostluq etmək çətinidir (əvəzlik).
5. **Elə** mən də onu deyirəm (ədat).
6. O, **elə** zənn edirdi ki, dostu hər şeyi bilir (əvəzlik).

Yenə də müqayisə nəticəsində şagirdlərə aydın olur ki, **birinci, üçüncü, beşinci** cümlələrdəki "necə", "belə", "elə" sözləri ədatdır. İkinci, dördüncü və altıncı cümlələrdə bu sözlər ayrılıqda müəyyən suallara cavab verərək ayrı-ayrı cümlə üzvləri olduqlarına görə əvəzliklərdir.

Bütün bunlardan sonra şagirdləri dərslərdə verilmiş çalışmalar üzərində işlədirəm. Mövzunun bu üsulla tədris olunması qrammatikadan bir sıra mövzuların (əvəzlik, fə, zərf, bağlayıcı, cümlə üzvləri və s.) təkrarında, onlara aid mənimsənilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsində əvəzsiz rol oynayır.

AŞIQ YARADICILIĞININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Dəyanət CÜMƏNOV,
Sumqayıtdakı 15 sayılı məktəbin müəllimi, magistr.

Aşıq ədəbiyyatı geniş mənada Azərbaycan ədəbiyyatının, dar mənada Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən zəngin, möhtəşəm bir qolunu təşkil edir. Aşıq poeziyasının məktəbdə öyrədilməsinə, bizcə, daha çox diqqət yetirilməlidir. Unudulmamalıdır ki, aşıq sənətinin kökü xalqımızın tarixi kökü

ilə bağlıdır. Saz bizim ən qədim musiqi alətimizdir və tədqiqatçılar onun təxminən 4 min il əvvəl meydana gəldiyini təsdiq edirlər.

Aşıq sənəti müxtəlif əsrlərdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində bu sənəti yaşadan sənətkarlara "varsaq", "ozan", "aşıq" adları vermişlər. Bütün bunlar aşıq sənətinin qədimliyini sübut edir. Deməli, aşıq sənətimiz xalqımızın özü qədər qədimdir, müqəddəs sənətdir.

Aşıq poeziyasının üstün, fərqləndirici cəhətlərindən biri onun musiqi ilə həmahəng olması, fikri, mənanı müxtəlif havalarla daha təsirli ifadə etməsidir. Bu xüsusiyyət aşıq sənətinin hikmətini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Professor Bülbül göstərirdi ki, biz milli musiqi mədəniyyətinin hər bir sahəsində aşıq yaradıcılığının silinməz izlərini görürük.

Orta məktəbdə aşıq ədəbiyyatının geniş tədrisini zəruri edən başqa mühüm amil də vardır ki, o da aşıq poeziyasının həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsidir. Azərbaycan xalqının həyatında elə bir mühüm hadisə olmamışdır ki, aşıqlar ona öz münasibətlərini bildirməsinlər. Aşıq lirikasında xalqımızın həyatı, məişəti, misilsiz qəhrəmanlıq hünəri, azadlıq uğrunda mübarizəsi, istək və arzuları, gələcəyə inamı bədii əksini tapmışdır. Özü də bu münasibət aşığın - qədim el sənətini yaşadan bir sənətkarın münasibətidir. Aşıq elin sözünü deyən, xalq ilə sevinən, xalq ilə kədərlənən sevimli nəğməkardır, deməli, onun sözü elin sözü, onun münasibəti xalqın münasibətidir.

Orta məktəbdə aşıq ədəbiyyatının geniş tədrisi bir də ona görə vacibdir ki, o, insanların təfəkkürünə, şüuruna, dünyagörüşünə, mədəniyyətinə, psixologiyasına güclü təsir göstərir, onların vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Axı bu poeziya xalqın arzu və istəklərindən, sevinc və kədərindən, taleyindən yaranmışdır.

Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, aşıq yaradıcılığı müxtəlif mövzularda yaranır. Bunlardan üçü daha əhəmiyyətli olub geniş yayılmışdır: məhəbbət mövzusu, ictimai-siyasi mövzu, dini mövzu.

Aşıqların yaradıcılığında məhəbbət lirikası daha geniş yer tutur. Belə əsərlərdə təsvir və tərənnüm edilən məhəbbət real, insani, həyatidir. Təsvir etdikləri gözəllər toy məclislərində, şənliklərdə, el-obada gördükləri qızlar, gəlinlərdir, real insanlardır. Bu baxımdan XIX əsr Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında öz zəngin yaradıcılığı və geniş üslubi imkanları ilə diqqəti cəlb edən ustad Molla Cümənin məhəbbət lirikasında maraqlı məqamlar çoxdur. Molla Cümənin ədəbi irsini 40 ildən də artıq bir müddətdə araşdıran, əsərlərinin toplanması və nəşri, tərcümeyi-halının yazılması ilə bağlı böyük xidmətləri olan professor Paşa Əfəndiyev onun məhəbbət lirikasında mühüm yer tutan "İsmi Pünhan"ın kimliyi, şəxsiyyəti barədə maraqlı açmalar vermişdir. Tədqiqatçı, haqlı olaraq yazır ki, sənətkar şerlərində insan gözəlliyini böyük səmimiyyətlə, heyrətamiz ustalıqla vəsf etsə də, ilk və son sevdası İsmi Pünhandır. Bəs İsmi Pünhan kimdir? Aşıq nə üçün sevdiyi qızın adını gizli saxlayır?

İsmi Pünhan haqqında çoxlu rəvayətlər var. Zaqatala rayonunun Çobankol kəndindən Aşıq Kazımın dediyinə görə, İsmi Pünhan Qax rayonunun Şabalıtlı kəndində Şeyx baba adlı bir dindarın qızı olmuşdur. O, Molla Cümənin butasıdır.

Şəkili qocalardan birinin fikrincə, İsmi Pünhan elə Molla Cümənin özüdür. Molla Cümənin ən yaxın ürək dostu olan, Şəkinin Aşağı Layışqı kəndində yaşayan, yaşı yüzü haqlamış İdris Mustafayev professor Paşa Əfəndiyevlə söhbətində deyib ki, Molla Cümə İsmi Pünhanın kim olduğunu mənədən belə gizli saxladı. Molla Cümə İdris Mustafayevə deyib ki, and verməmişəm, sirri aç bilmərəm. Beləliklə də, sirr açılmamış qalıb.

Azərbaycan aşıq şerində dini mövzu da geniş yer tutmuş, lakin sovet hakimiyyəti illərində bu mövzuda olan şerlər məhv edilmiş, lazımsız bir şey

kinin dastanlardan çıxarılmışdır. Bu da maraqlıdır ki, bütün klassik aşıqlarımız bu mövzuya müraciət etmişlər. Aşıqlar dini qayda-qanunların əxlaqi-fəlsəfi mahiyyətini dərinlən anlamış və öz şerlərində, yeri gəldikcə onlara istinad etmişlər. Amma sovet ideologiyası aşığı da, dini də sarsıtdı. Sovet dövründə aşıq siyasətin iştirakçısı olmağa təhrik edildi. Sosializm sisteminə dinə qarşı bir yürüş olduğu üçün aşıqla din arasında sərhəd çəkildi.

Bu gün təəccüblü görünən budur ki, orta məktəbin ədəbiyyat proqramlarına aşıq poeziyasından yalnız məhəbbət və ictimai-siyasi lirika nümunələri daxil edilmişdir. Halbuki Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin, xüsusən də Molla Cümənin yaradıcılığında müqəddəs dinimizi, islami dəyərləri, o cümlədən əsəti, əfsanə və rəvayətimizi özündə yaşadan çoxlu şer nümunələri var. Axı bu şerlərdən istifadə etməklə şagirdlərin təlim-tərbiyəsinə, dünyagörüşünə çox əhəmiyyətli təsir göstərmək olar. Bunun vacibliyini aşağıdakı faktlar da təsdiq edir. Aşıq yaradıcılığında dinin təcəssümü təbiidir. Çünki aşıq el-obanın, xalqın anasıdır, din də xalqın inam, etiqad yeridir.

Aşıq yaradıcılığının mayasını həyat həqiqəti təşkil etdiyinə görə dilimizin gözəlliyi və dəyərləri tərənnüm edilmiş, eləcə də dindən, şəriətdən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən yalançı ruhanilər, ikiüzlü mollalar kəskin tənqid olunmuşlar. Yəni aşıq yaradıcılığı dünyəvi bir sənət olduğu üçün aşıqlar həyata real münasibət bəsləmiş, "ağa ağ, qaraya qara" demişlər.

Molla Cümənin yaradıcılığında, xüsusən də deyişmələrində islam dünyası ilə bağlı fikirlər dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Molla Cümə:

Aşıq Könül, səndən xəbər alayım,

O kimdi dünyada çox idi dərdi.

Vücudu çürüyüb cümlə töküldü,

Düşməyə qoymadı bir dəne qurdu.

Aşıq Könül:

Molla Cümə, sənə xəbər verəyim,

Əyyub peyğəmbərdi çox idi dərdi.

Vücudu çürüyüb cümlə töküldü,

Düşməyə qoymadı bir dəne qurdu.

Bu şerə Əyyub peyğəmbərlə bağlı ibrətamiz rəvayətə toxunulur. Bu rəvayətin yığcam danışılması şagirdlərin tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu sətirlər, həmçinin, şagirdləri müstəqil axtarışa, əlavə ədəbiyyat oxumağa istiqamətləndirir.

Bəs rəvayətin tərbiyəvi əhəmiyyəti nədədir?

Rəvayətdə deyilir ki, Əyyubun Tanrıya təmənnsiz ibadət və minnətdarlığından şeytanın acığı tutur. Şeytan Əyyubun yanına gəlir, amma onun qəlbinə yol tapa bilmir. Allahın yanına gəlib, deyir ki, Əyyub çoxlu var-dövlət sahibidir və bu nemətlərin əlindən getməməsi üçün sənə ibadət edir. Tanrı Əyyubun imanını daha kamil etməmək üçün səlahiyyəti şeytana verir ki, onu yoxlasın. Şeytan Əyyubun var dövlətini əlindən alır, oğlanlarını öldürür. Amma şeytan görür ki, Əyyub yenə sidq-ürəklə Allaha ibadət edir. Şeytan onun sağlamlığını da əlindən alır. Əyyubun taqəti qalmır, bədəni çürüyür, əti tökülür, canına qurd düşür. Amma yenə də qəlbində Allaha şükr edir. Təkcə həyat yoldaşı narazılığını gizlədə bilmir. Əyyub arvadına deyir ki, sənənin imanının zəifdir, ona görə də mən sənənin əlindən daha su da alıb içməyəcəm. Tanrı Əyyubun imtahanından kamil çıxdığını görüb sağlamlığını, var-dövlətini, oğlanlarını qaytarır.

Bu rəvayəti xatırladan müəllim şagirdlərin fikrini xurafata yox, Allahın can alıb can verməsinə yox, təlqin etdiyi ideyaya yönəltməlidir. Burada əqidədən dönməmək, inam kamilliyi təbliğ olunur. Molla Cümə bu qəbildən dini rəvayətlərdən istifadə edərək insanları Əyyub kimi saf əqidəli olmağa, inamlarında dönməzliyə səsləyir.

El şairinin əsərlərinə diqqət etsək, görürük ki, Molla Cümə bəzi din xadimləri kimi insanları həyatın naz-nemətlərindən, zövq-səfasından əl çəkməyə, dinin "başıqapazlı, gözüyaşlı qulu" olmağa çağırır. Əksinə, insanları dünyəvi, bəşəri hisslərlə yaşamağa səsləyir, bəşəri məhəbbəti, gözəlliyi vəsf edir.

İnsanları, insanlığı təmizliyə, paklığa çağıran, onlara düzgün yol göstərən vasitələrdən biri də axirətlə bağlı fikirlərdir. Molla Cümə "Bax" şeirində bu priyomdan istifadə edərək insanları günahlardan təmizləməyə, tövbəyə, paklığa çağırır:

Dəli könül, gəl tövbəyə, əzrail can alacaq,
Peyğəmbərin iqrar bitib axır zaman olacaq.
Yaradanın hökmü olub İsrail sur çalacaq,
Cümlə millət yeriyəcək, ərəşet meydana bax!

Başqalarını da, özünü də günahlardan təmizlənməyə, pis işlər görməməyə dəvət edir və insanlara dünyanın sonunu xatırladır. Dini mənbələrdə İsrail öz suru ilə möcüzə göstərən səmavi şəxs kimi təsvir olunur və göstərilir ki, dünyanın sonunda, axır zamanda qiyamət qopacaq, yer üzü alt-üst olacaq. Məhşər günü İsrail surunu çalacaq, Həlları Mansır dağı, torpağı yayla, toxmaqla oyan-buyana atacaq. Bütün yaranmışlar torpaqdan baş qaldıracaq, şahlı gədəyə fərq qoyulmayacaq və haqq-hesab çəkiləcək:

Cüməyəm, divan qurulur 72 millətə,
Ol Mikayil mizançıdır gecə-gündüz ümmətə,
Divan bəylər təqsirsizi yollayırlar cənnətə,
Müqəssiri cəhənnəmə - qəzəbli zindana bax!

O vaxtkı təsəvvürlərə görə yer üzündə 72 millət var imiş. Bunların hamısına məhşər günü divan qurulacağı bildirilir. Bütün millətlər ərəşet meydana gətiriləcək. Allahın buyruğu ilə mələklər tərəfindən qıl körpü, mizan-tərəzi qurulacaq. Mikayil adlı mələk də mizançıdır, yəni mizan-tərəzi qurub, insanların xeyir və şər əməllərini hesablayacaq, təqsirsiz, günahsız insanlar cənnətə, günah əməllər törədənlər isə cəhənnəmə göndəriləcək. Hər bəndin sonunda Molla Cümə "bax" deməklə insanları ibrət götürməyə çağırır, onlara haqq-nahaq işlərinə görə son günü, haqq-hesab gününü xatırladır.

Ustad şairin "Qalmadı" divanında isə fənalığa münasibət bildirilir:

Heç kim qalmaz bu fənada, çün Süleyman qalmadı,
Yaqub, Yusif, Zülqərneyn, həkim-loğman qalmadı.
Yüz iyirmi dörd min nəbi qondu köçdü dalbadal
Əvvəl Adəm, sonra Həvva axır zaman qalmadı.

Aşiq yer üzünə gəlmiş yüz iyirmi dörd min peyğəmbərin qalmadığına, dünyanın fənalığına işarə edir. Lakin bu fənalığın Molla Cümə lirikasında əksi tamamilə başqa mətləblərdən xəbər verir. Molla Cümə demək istəyir ki, dünya gəlimli-gedimli olsa da, yaxşı ad əbədidir. Yuxarıda adları çəkilən peyğəmbərlərin adları yalnız əməllərinə görə qalmışdır. Çünki onlar el-obalarının, tayfalarının ağır günlərində insanlara düzgün yol göstərmiş, həmişə haqq-ədələtin tərəfini saxlamış, qeyrilərinə öz əməlləri ilə nümunə olmuşlar. Onların adlarının indi də hörmətlə yad edilməsi bu səbəbdəndir. İnsan nəslinin başlanğıcı olan Adəm və sonra Həvvadan başlamış dünyanın gəlimli-gedimli olması qorxulu deyil. Qorxulu izsiz-adsız ölməkdir.

Deyənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, aşıqlarımızın dinə müraciəti, bu mövzuda yazıb-yaratmaları insanları imana, inama, əməli salehliyə, haqqa, ədalətə, insafa, xeyir işlər görməyə, şərə qarşı mübarizəyə, qayda-qanunlara əməl etməyə dəvət üçündür, güclü mənəvi çağırışdır, kamil insanın içindən gələn hayqırtıdır və bütün bunlar cəmi bir şey üçün - insanların kamilləşməsi, bütövləşməsi üçündür.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, aşiq ədəbiyyatı bu gün, sabah və bütün dövrlər üçün aktualdır, müasirdir.

ŞAĞIRDLƏRİN ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ VƏRDİŞLƏRİNƏ YİYƏLƏNMƏSİ

Şahnaz SƏFƏROVA,

Suraxanı rayonundakı 146 sayılı orta məktəbin müəllimi.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanında nitq mədəniyyəti məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilmiş, təhsil müəssisələrinin vəzifələri açıqlanmışdır.

Öncə deməliyəm ki, bu işin uğurla yerinə yetirilməsində ibtidai sinif və Azərbaycan dili müəllimləri daha çox məsuliyyət daşıyırlar. Söz yox ki, şagirdlərin gözəl nitq vərdişlərinə yiyələnməsi üçün çalışmaq bütün müəllimlərin borcudur.

Şagirdlərə lap ilk günlərdən izah edirəm ki, nitq mədəniyyəti hər bir şəxsin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, tələffüz qaydalarına riayət edəndə, nitqdə ağırlıq törədən, kobud səslənən, ahəngi pozan cəhətlərdən qaçılır, adamın nitqi zərif, incə, axıcı və sürətli olur. Orfoepiya qaydalarını bilən şagird yazı qaydalarını daha yaxşı mənimsəyir.

Daha sonra şagirdləri "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti" ilə tanış edir, eyni zamanda onlara "Orfoepiya qaydaları" adlı dəftər düzəltməyi tapşırıram. Beləliklə, V sinifdən başlayaraq, Azərbaycan dili dərslərində keçilən orfoepiya qaydaları bu dəftərə yazdırılıb öyrənilir.

Məsələn, V sinifdə, eynicinsli və bəzi müxtəlifcinsli qoşasaitli sözlərdə saitın uzanması, bir qrup müxtəlifcinsli qoşasaitli sözlərin tələffüzündə "y" samitinin artırılması, söz əvvəlində və ortasında "ov", "öv" hərf birləşməsi olan sözlərdə "v" samitinin düşməsi nəticəsində "o", "ö" saitlərinin uzun tələffüz edilməsi, qoşasaitli sözlərin deyilişi, müxtəlif şəkilçilərin fərqli tələffüzü və s. öyrənilir.

Hər dəfə müəyyən orfoepiya qaydası öyrənildikdən sonra onların vərdişə çevrilməsi üçün ardıcıl iş aparılır. Belə ki, hər dərsdə öyrənilən orfoepiya qaydaları növbəti dərslərdə təkrar edilir. Şagirdlərdən tələb olunur ki, onlar öyrəndikləri hər yeni qaydanı məktəbdə, həm də başqa yerlərdə öz nitqinə tətbiq etsinlər.

Şagirdlərə icazə verilir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində yoldaşlarının nitqindəki qüsurları dərslərin bütün mərhələlərində replika formasında düzəltsinlər.

Orfoepiya qaydalarını mükəmməl bilib, onlara əməl edən şagirdlər radio və televiziya diktorlarının, aparıcılarının nitqindəki səhvləri, müğənnilərin ifa etdikləri mahnılardakı nitq qüsurlarını məktəbdə tez-tez müzakirə edib, səbəbini aydınlaşdırmağa çalışırlar.

Orfoepiya qaydalarının vərdişə çevrilməsi üçün ədəbiyyat dərslərində geniş imkanlar vardır. Məsələn, proqram üzrə tədris edilən bədii əsərin məzmunu üzərində iş apararkən, şagirdlər mətni növbə ilə müəyyən vaxt müddətində düzgün nitqlə oxumağa çalışırlar. Bütün sinif bu oxunu diqqətlə izləyir. Səhv oxunan söz o saat hamı tərəfindən replika formasında düzəldilir. Hər şagirdə ayrılan vaxt bitəndə, səhvlərin ümumi miqdarı və qiymət müəllim tərəfindən elan edilir. Bu sahə üzrə qiymət normalarını şagirdlərlə əvvəlcədən razılaşdırırıq. Məsələn,

3 dəqiqə müddətində edilən 3-4 səhvə görə "4" qiymət verilir.

Təcrübə göstərir ki, mədəni danışmaq həm qüvvətli, həm də zəif şagirdlərin üreyincədir. Başqa fənn materiallarını yaxşı qavraya bilməyən bir çox şagird bu sahədə fəallıq göstərir.

Azərbaycan dili dərslərində düzgün yazı təlimini düzgün tələffüz təlimi ilə müqayisəli aparmaq üçün imla və ifadələrin oxusu zamanı orfoepiya qaydalarına ciddi əməl olunması da vacibdir.

Mədəni nitqə yiyələnmək üçün, intonasiya normalarına düzgün əməl olunması da daim diqqət mərkəzindədir. Bununla əlaqədar dərslərdə düzgün işarələrinin yeri və əhəmiyyəti məsələlərinə də xüsusi fikir verilir.

Bildiyimiz kimi, mədəni nitqin əsas tələblərindən biri də heca vurğusu, məntiqi vurğu normalarına əməl edilməsidir. Bu normalar şagirdlərə öyrədildikdən sonra, onların vərdişə çevrilməsi üçün ardıcıl iş aparılır. Səy edilir ki, "Orfoepiya lüğəti" kimi "Vurğu lüğəti" də şagirdlərin stolüstü kitabına çevrilsin.

Şagirdlərdə nitq mədəniyyəti və ritorik vərdişlərin formalaşmasında fərdi xüsusiyyətləri, potensial imkanları üzə çıxarmaq üçün yuxarı siniflərdə onların hər birinə istədiyi mövzuda məruzə hazırlayıb çıxış etmək, yarışmaq imkanı verilir. Şagirdlər öz çıxışlarını elə qururlar ki, IX sinifdə "Azərbaycan dili" dərslində öyrəndikləri natiqlik sənətinin 5 əsas tələbinə əməl etsinlər. Belə məruzələrin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, onlar şagirdlərin estetik zövqünün formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

İşimizdə bizə köməkçi olan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalında bu mövzu ilə əlaqədar ardıcıl nəşr edilən məqalələr, onlardakı təkliflər, bu işə elliklə qoşulmaq çağırışları bizi gördüyümüz işə daha inam və məsuliyyətlə yanaşmağa sövq edir.

Lakin qərribə olsa da, bəzən öz nitqini ədəbi tələffüzə uyğunlaşdırma bilməyən, aid olduğu dialektə mənsub elementləri şövqlə tələffüz edənlərin təəccüb və iradları ilə də qarşılaşırıq. İş prosesində digər problemlər də ortaya çıxır.

Çətinlik törədən məsələlərdən biri də məktəblilər üçün tərtib edilən "Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti" (Bakı-1996) ilə bağlıdır. Belə ki, lüğətin sonunda verilən başlıca orfoepiya qaydaları ilə bu qaydaların tətbiq edildiyi sözlük arasında uyğunsuzluqlar çoxdur. Məsələn, lüğətin "Samitlərin tələffüzü" qaydalarında yazılıb: "Çoxhecalı və bəzi təkhecalı sözlərin sonunda işlənən cingiltili samitlər bu və ya digər dərəcədə karlaşır. Məsələn: kitab - kita[p]".

Lüğətin sözlük hissəsində isə, bu sözün tələffüzü "p" yox, "b" səsi ilə verilib. Ümumiyyətlə, bu lüğətdə sonu "b" ilə bitən sözlərin, demək olar ki, hamısının tələffüzü də [b] səsi ilə göstərilib. Məsələn, bi-ədə[b], kaba[b], quta[b], cənu[b], cava[b], çırka[b], dola[b], əcai[b], qulla[b], mürəkkə[b], narşəra[b], coşu[b] və s. Yalnız cora[p] sözündə b-p əvəzlənməsi öz əksini tapıb.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun "Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü"ndə də oxuyuruq: "Çoxhecalı sözlərin və şəkilçilərin axırında [b] səsi bir qədər karlaşır". Lakin bu lüğətin də sözlük hissəsində adı çəkilən sözlərin yazılışı ilə deyilişi fərqləndirilmir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu sözlərin sonunda karlaşma hadisəsi kifayət dərəcədə olmadığı üçün onlarda tələffüz fərqləri göstə-

rilmir. Bəs qaydanı öyrənən şagirdlər onu hansı sözlərə tətbiq etməlidirlər?

Məncə, bu uyğunsuzluqların əsas səbəbini orfoepiya qaydalarının ikili xarakter daşımada axtarmaq lazımdır. Məsələn, lüğətdə deyilir: "Rus dilindən alınma sözlərdəki vurğusuz hecalarda işlənən [o] saiti əslinə müvafiq olaraq çox zaman [a] kimi tələffüz olunur".

Lüğətin sözlük hissəsində isə, bu qayda eyni fonetik səs tərkibinə malik olan 5 hecalı orfoqrafiya və orfoepiya sözlərinə eynilə tətbiq edilməyib. Gördüyümüz kimi, hər iki sözdə vurğu uzanan 3-cü hecadakı saitin üzərindədir. Qaydaya görə, bu sözlərin 1-ci və 2-ci hecalarındakı o saitləri vurğusuz olduğu üçün [a] saiti ilə əvəz edilməlidir. Lakin bu qayda yalnız orfoqrafiya sözünə tam tətbiq edilib və sözün düzgün tələffüzü [arfaqrafiya] kimi verilib.

Orfoepifa şəklində yazılan sözün isə yalnız 1-ci [o] saiti [a] saiti ilə əvəz edilib və onun tələffüzü [arfoepiya] şəklində verilib.

Düzgün tələffüz qaydalarını öyrənərkən çətinlik törədən məsələlərdən biri də heca vurğusudur. Alınma sözlərdə vurğunun yeri məsələsinə ikili münasibət bu çətin qavranılan mövzunu daha da ağırlaşdırır. Çünki ərəb dilində vurğu uzun saitin iştirak etdiyi hecada götürüldüyü halda, bizdə bu tipli sözlərdə vurğu uzun saitin iştirak etdiyi hecadan sonrakıların üzərinə düşür. Məsələn, [a:li'm], [za:ki'r], [səda:qə't], [e:tiba'r].

Bəzi bu tipli sözlərdə isə istisna hal kimi uzunsaitli heca ilə vurğulu hecanın üst-üstə düşdüyü göstərilir. Məsələn, [yə:ni], [bə:zi], [bə:zən], [so:ra] və s. Avropa mənşəli uzunsaitli sözlərdə isə heca vurğusu əslinə uyğun olaraq, uzun saitin iştirak etdiyi heca üzərindədir. Məsələn, [o:çerk], [o:pera], [li:rika] və s.

Orfoepiya qaydalarını öyrənərkən qarşılaşdığımız çətinliklərdən biri də budur ki, eyni məsələyə dərsləklərdə bir, məktəblilərə tövsiyə edilən "Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti"ndə isə, başqa cür yanaşılır.

Məsələn, lüğətdə idi, imiş hissəciklərinin tələffüzü ilə əlaqədar deyilir ki, bunlar sonu a, ə ilə bitən sözlərə artırılanda, a, ə saitləri y bitişdiricisi qarşısında e saitinə keçir:

Yazılır

gəlsə idi
gəlsə imiş

6-cı sinfin "Azərbaycan dili", (Müəllifləri Bəşir Əhmədov, Ağamusa Axundov, Bakı-1995, səh. 61) dərslində bu sözlərin tələffüzündə a, ə saitlərinin e saitinə yox, i saitinə keçməsi göstərilir.

Yazılır

gəlsə idi
gəlsə imiş

İş prosesində qarşılaşdığımız belə uyğunsuzluqlar az deyil.

Biz arzu edirik ki, korrektura və mətbəə qüsurlarından uzaq, yüksək poliqrafiya tələblərinə cavab verən yeni "Orfoepiya lüğəti" şagirdlərin, ümumiyyətlə, hamının stolüstü kitabına çevrilsin. Çünki Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan, milli-mədəni sərvətimiz olan ana dilimizi qorumaq, yaşatmaq hamımızın müqəddəs borcudur.

Deyilir

[gəlseydi]
[gəlseymiş]

Deyilir

[gəlsiydi]
[gəlsiymiş]

FEL BƏHSİNİN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Hacı Bayraməli ASLANOV,

Lerik rayonundakı Anzolu kənd əsas məktəbinin müəllimi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı biz müəllimlər qarşısında yeni-yeni vəzifələr qoyur və geniş üfüqlər açır. Hər birimiz dilin tədrisi işinin təkmilləşdirilməsi məsələsində yaxından iştirak etməli, bizi düşündürən və narahat edən məsələlərə münasibət bildirməkdən çəkinməməliyik.

İmzasına dərin hörmət bəslədiyim və yazılarını həmişə böyük maraqla mütaliə etdiyim professor Bəşir Əhmədovun "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının 2001-ci il 1-ci nömrəsindəki məqaləsini ("Fel bəhsinin tədrisinə dair") də oxudum, bununla bağlı bəzi mülahizələrimi bildirməyi bir müəllim kimi özümə borc hesab etdim. Çünki əslində həmin yazı bizə - müəllimlərə ünvanlanıb. Əvvəlcədən qeyd edim ki, Azərbaycan dilinin morfologiyasında "Fel" bəhsi digər nitq hissələrinə nisbətən daha geniş, daha mürəkkəbdir və başqa nitq hissələri ilə müqayisədə çətin mənimsənilir.

İndi də hörmətli professorun məqalənin əvvəlində qeyd etdiyi suallar barədə. **1-ci sual** felin ən mühüm əlamətləri haqqındadır. Felin ən mühüm əlaməti onun hərəkət bildirməsidir. Düzdür, bəzi kitablarda felin tərifində hərəkətlə bərabər, hal sözü də qeyd olunur, lakin bu hal istilahi ilə bağlı olan fellərdə də bir hərəkət vardır. Fellərin başlıca əlamətlərindən biri sadə fellərin hamısının Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət olmasıdır. Digər xüsusiyyətləri haqqında bir qədər sonra.

2-ci sual fellərin zamana və şəxsə görə dəyişməsi barədədir. Bunlar da fellərin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. İsimlər də şəxsə görə dəyişir, lakin zamana görə ancaq fel-

lərə aiddir.

3-cü sualda dərsləyin (B.Əhmədov, A.Axundov. Azərbaycan dili, VI siniflər üçün. Bakı - 1999) 3-cü və 8-ci paragraflarına münasibət soruşulur. Bu sual müəllif üçün də, biz müəllimlər üçün də maraqlıdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, 3-cü paragrafın dərsləyə düşməsi proqramla (Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı - 1999) bağlıdır. Həmin mövzunun proqram və dərsləkdən çıxarılmasının tərəfdarıyam. Nə üçün? **Birincisi**, biz felləri lüğəvi mənə növlərinə görə öyrədirik, onda gərək digər nitq hissələrini də lüğəvi mənə növləri altında qruplaşdırıb şagirdlərə mənimsəmək. Məsələn, isimləri öyrədikdən insan adlarını bildirenlər, coğrafi adları bildirenlər, peşə, sənət adlarını və s., və ya sifətləri öyrədikdən rəng bildirenlər, dad bildirenlər, həcm bildirenlər və s.

İkincisi, hər bir sözün lüğəvi mənası beynimizdə onun barəsində olan bilikdən ibarətdir. Nəinki müxtəlif lüğəvi mənalı sözlər, hətta sinonimlər belə bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, ifadə etdikləri mənə çalarlarına, yeni lüğəvi mənalarına görə biri digərindən fərqlənir.

Üçüncüsü və ən başlıcası, felləri həmin başlıq altında şagirdlərə öyrətdikdən sonra yenidən feldən düzələn fellərin mənə növlərini (§ 8) mənimsətmək istədikdə əsl dolaşılıq yaranır, müəllim də, şagirdlər də çətinləşir. Felləri hansı cəhətlərinə görə mənə növlərinə ayırmaq?! Göstərilənlərə görə, 3-cü paragrafın dərsləkdən və proqramdan çıxarılması vacibdir.

4-cü sualda soruşulur: "İş görən felin yalnız birçə (yəni məlum) növündəmi meydana olur?" Yox. Felin qayıdış növündə də iş görən

çox vaxt meydana olur. Məsələn: Samir qardaşına çalışmanı yazdırdı. Qarşılıq və birgəlik fellərində də iş görən məlum olur. Məsələn: Əli qardaşı ilə yazışır. Axaşmaçağı sürü kəndə gələndə quzular mələşdilər və s.

5-ci sual "yaxşı elədi", "qulaq asdı" tipli fellər haqqındadır. Əvvəlcə müəllifin mövqeyi barədə. Azərbaycan dilindən orta məktəblər üçün dövlət proqramında həmin fellər mürəkkəb fel kimi izah olunmuşdur. Hörmətli professor isə onları mürəkkəb fel hesab etməmiş, birincisini tərkibi, ikincisini isə frazeoloji fel adlandırmış və bunları əsaslandırmaq üçün müəyyən qədər dəlillər də gətirmişdir. Bizcə, həmin tiptə olan sözlər də, nəzəri dilçilikdə göstərilən kimi, mürəkkəb feldir. Frazeoloji birləşmələrdən "Leksika" bəhsində ətraflı məlumat verilir və nitq hissələri öyrədilərkən onlar proqramın tələb etdiyi kimi şagirdlərə mürəkkəb fel kimi təqdim olunmalıdır. Müəllifin onları mürəkkəb fel hesab etməməsinin əsas səbəblərindən biri onların ayrı yazılmasıdır. Bəs görəsən, **yaşıl təhər** sifəti və ya **yüz on iki** sayı da mürəkkəb deyil?! Axı indiyə kimi onları quruluşuna görə mürəkkəb nitq hissəsi hesab etmiş və bu cür də öyrətmişik. Həm də mürəkkəb sözlərin yazılışının üç cür olduğunu qəbul etmişik (bitişik, defislə, ayrı).

Dilçilikdə sözlərin quruluşca üç növdə olması qaydası qəbul olunmuşdur. Hörmətli professorun həmmüəllif olduğu V sinfin "Azərbaycan dili" dərsləyində də sözlərin quruluşca növünün, müəllifin göstərdiyi kimi, yəni beş cür olduğunu qəbul etsək, əvvəlcədən öyrətdiklərimizi inkar etmiş oluruq. Həm də bu zaman şagirdlər üçün onsuz da ağır olan təlim materiallarını bir az da çətinləşdiririk. Bunun əvəzində təlimin praktik cəhətinə diqqət yetirsək, yeni-yeni fellərlə şagirdlərin nitqini zənginləşdirməyə səy göstərsək, daha yaxşı olar. Eyni zamanda onu da qeyd edim ki, elmdə mübahisəli məsələlərin kütləvi məktəblər üçün hazırlanan dərsləklərə gətirilməsinin əleyhinəyəm. Axı orta məktəbdə fellərin quruluşca beş növdə olduğunu öyrə-

nən şagird, ali məktəblərə qəbul zamanı abituriyentlərə təqdim olunan testlərdə felin quruluşca üç növdə olduğu ilə rastlaşır.

Yeri gəlmişkən, VI sinfin dərsləyində həmin məsələ ilə bağlı hörmətli professorun köməkçi nitq hissələri barədəki fikirləri də mübahisə doğurur. Müəllif bağlayıcıları quruluşca üç növə ayırır: sadə, mürəkkəb, tərkibi (§ 51). **Nəinki, çünki, hərçənd sadə, hərəgah, habelə, halbuki** bağlayıcıları mürəkkəb hesab edilir. Ayrı yazılan bağlayıcılar isə tərkibi kimi verilir. Bizcə, bağlayıcıları proqramda qeyd olunduğu kimi, quruluşuna görə sadə və mürəkkəb növlərinə bölmək lazımdır. Hörmətli professorun özünün qeyd etdiyi kimi, mürəkkəb sözləri ayrı-ayrı leksik mənalı sözlərdən əmələ gəldiklərinə görə fərqləndiririk. Köməkçi nitq hissələrində leksik mənə yoxdur, onları qrammatik mənalarına görə qruplaşdırmalıyıq. Bu baxımdan bitişik yazılanları sadə, ayrı yazılanları mürəkkəb hesab etmək daha inandırıcı olar. İkincisi də **nəinki** ilə **halbuki** arasındakı hansı kəskin fərqlərə görə birincisini sadə, ikincisini isə mürəkkəb hesab edək? VI sinif dərsləyində müəllif modal sözləri də quruluşuna görə sadə və tərkibi (§ 60) hesab edir. 62-ci paragrafda nidalar da quruluşuna görə sadə və tərkibi növlərinə bölünür və "tərkibi" sözündən sonra mötərizədə "mürəkkəb" sözü qeyd olunur. Buradan görünür ki, müəllif özü də tərkibi deyərək mürəkkəb nidaları nəzərdə tutur.

Ancaq onu da qeyd etməyi vacib bilirəm ki, hörmətli professorun fikirlərinə biganə deyiləm, onlarda inandırıcı dəlillər vardır. Bəlkə də, gələcəkdə dilçilik elmi müəllifin dediklərini təsdiq etdi və elmə gətirib proqrama saldı. Hazırda Azərbaycanda təhsil sahəsində böyük islahatlar gedir. Bazis proqramları tətbiq olunur. Seçmə fənn kimi Azərbaycan dili tədris olunan siniflərdə həmin mübahisəli məsələlərə diqqət yetirmək olar.

6-cı sualda oxuyur və oxumur tipli fellərin leksik mənaları barədə soruşulur və **oxumur** feli yağ-

sız sifəti ilə müqayisə edilir. Əlbəttə, bu fellər sadə fellərdir, birincisində hərəkətin görülməsi təstiq olunursa, ikincisində inkar edilir, inkarlıq kateqoriyası da fellərə məxsusdur və bütün felləri inkarda işlətmək mümkündür. İsimdə düzələn *yağsız* sifətinin əlamətin yoxluğu cəhətdən *oxumur* feli ilə yaxınlığı vardır. *-Siz* şəkilçisini bir qrup sözlərə artırıb sifət düzəltmək olar. Ancaq fellərdə olduğu kimi, həmin şəkilçini bütün sifətlərə artırmaq mümkün deyildir və inkarlıq sifətlər üçün kateqoriya hesab etmək olmaz.

7-ci sual feldə növ və şəkil (forma) barədədir. Felin növlərinin tək-cə fellərdənmi düzəltdiyi soruşulur. Adlardan düzələn fellərdə də növün olduğuna münasibət bildirilməsi tələb olunur. Felin mənə növləri dedikdə, subyekt və obyekt münasibətləri baxımından feldən yaranan fellərin qruplaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən müəllifin 8-ci paragrafın adı ("Felin qrammatik mənə növləri") dəyişilməlidir fikri ilə şərikik. Çünki həmin ad paragrafın məzmununa uyğun gəlmir və onun əvvəlki dərslərdə olduğu kimi "Feldən düzələn fellərin növləri" adı altında verilməsi daha münasibdir.

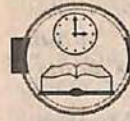
Adlardan düzələn fellərdə də subyekt və obyekt münasibətləri mövcud olduğundan onlarda da növ vardır. Lakin burada bir nitq hissəsindən digərinin yaradılması əsas təlim işi olduğuna görə növ məsələsinə diqqət yetirilmir. Felin şəkillərində isə subyektin gerçəkliyə münasibəti hərəkət bildirən sözlərin müxtəlif formalar vasitəsilə ifadə olunmasıdır.

8-ci sual belədir: "Fel" bəhsində dolaşılıq hiss etmisinizmi? Bəli. Həmin dolaşılıq, hörmətli professorun özünün izah etdiyi kimi, felin təsriflənməyən formaları adlandırılan *məsdər*, *feli sifət* və *feli bağlama* ilə əlaqədardır. İstər məsdər, istər feli sifət, istərsə də feli bağlama ikili xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən yeni söz qruplarıdır. Onların "Fel" bəhsinin tərkibində verilməsi elmi baxımdan özünü tam doğrultmur və təlimdə dolaşılıq yaradır. Müəllifin onları "Hibrit nitq hissələri" ad-

landırması fikri nəzəri cəhətdən tamamilə inandırıcıdır. Çünki biz, məsələn, feli sifəti öyrədikdən, onda həm felə, həm də sifətə aid oxşar əlamətlərin olduğunu izah edir və buna görə də feli sifət adlandırıldığını qeyd edirik.

Müəllifin nitq hissələri barədəki fikri mübahisə doğurur. O yazır: "Nitq hissəsinin mahiyyəti birləşmədən, cümlədən kənarda, onun ümumi qrammatik zəminində müəyyən edilir. Bu baxımdan "yaxşı" sözü bütün hallarda sifətdir, onun cümlədə mübtədə, tamamlıq və s. vəzifəsində çıxış etməsi sintaktik mahiyyəti ilə bağlıdır, morfoloji əsasən söykənir, çünki sintaktik funksiya əlaqə ilə bağlıdır. Morfoloji əlamətlərin isə sintaktik əlaqəyə heç bir dəxli yoxdur ("Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı. 2001-ci il №-1. səh. 45). Göstərilənlərlə razılaşmaq çətindir. Çünki hər bir sözün həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaktik xüsusiyyətləri bütün incəlikləri ilə ancaq mətn daxilində meydana çıxır. Mətdən kənarda hər hansı bir istilah barəsində danışarkən, onun xüsusiyyətlərini izah etmək üçün yenə həmin sözü müxtəlif cümlələrdə işlətməklə aydınlaşdırmağa çalışırıq. Müəllif bütün hallarda "yaxşı" sözünü sifət hesab edir. Onda, görəsən, həm fel və həm də ədat kimi işlənən "qoy" tipli sözləri hansı nitq hissəsinə aid etməliyik?!

Dərslərdə "Felin qrammatik mənə növləri" (§ 8) başlığında feldən düzələn fellərdən söhbət açılır. Ondan sonrakı paragraf "Məlum növ. Qayıdış növ" (§ 9) adlanır. Söhbət düzəltmə fellərdən gedirsə, sadə məlum fellərin düzəltmə qayıdış fellərlə eyni başlıqda verilməsi, fikrimizcə, doğru deyildir. 10-cu paragraf "Məchul növ. Şəxssiz növ" başlığı ilə verilib. Lakin mövzunun izahında şəxssiz fellər barədə heç bir məlumat verilmir. On birinci paragraf "Qarşılıq-birgəlik növ" adlanır. Həmin paragrafda isə əsas mövzunun izahından sonra məchul fellərin şəxssiz və qayıdış fellərlə fərqli və oxşar cəhətləri araşdırılır. Göstərilənlər də təlimdə dolaşılıq yaradır.

DƏRNƏK MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ A.A.BAKIXANOVUN HƏYATI VƏ ƏDƏBİ İRSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

İntizar NƏBİYEVA,
Nəcibə AFTANDİLQIZI,

Suraxanı rayonu Məktəbdənkənar Tərbiyə işi Mərkəzinin
əməkdaşları.

Danılmaz həqiqətdir ki, dərslək daha çox şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun yazılır və burada mövzunu tam genişliyi ilə əks etdirmək imkan xaricindədir. Müəllimin şagirdə verəcəyi bilik dərslək çərçivəsindən xeyli kənarlara şaxələnməlidir. Sözsüz ki, dərslək prosesində məqsədə müəyyən qədər çatmaq da, hər hansı mövzuya dair ürəyimizdə deyilməmiş nə qədər sözümlər qalır. Bu zaman seçmə saatlar, maraq kursları, dərslək məşğələləri köməyə çatır. Odur ki, biz də dərslək məşğələlərində Abbasqulu ağa Bakixanovun həyatı, ədəbi irsi ilə şagirdləri daha dərindən tanış etməyə çalışırıq. Ona görə də rayon tərbiyə işi mərkəzinin müvafiq dərsləklərində bu işi diqqət mərkəzində saxlayırıq.

Məşğələlərdə şagirdlərə deyirik ki, Abbasqulu ağa Bakixanov 1794-cü ildə Bakının Əmirhacıyan (Əmircan) qəsəbəsində anadan olmuşdur. Qədimdə bu kəndin adı Xilə imiş. Kəndin adı ilə bağlı belə bir rəvayət var ki, Əmircan "Əmirhacıyan" sözünün təhrif olunmuş şəklidir, mənası "Hacılar əmiri" deməkdir. Mənbələrdə göstərilir ki, Şirvan şahı ilə şeyxülislam məşhur Xilə mülkədarı Əmir Nizaməddini əmirhac, yəni əmirlərin başçısı təyin edirlər. Kəndin adı da bu tituldan yaranaraq bu günə qədər yaşayır. Kənddəki məşhur məscidi də əmirhac Nizaməddin tikdirmişdir.

Abbasqulu ağa Bakı xanlarının

nəslindəndir. II Mirzə Məhəmməd xan Abbasqulu ağanın atası, Məlik Məhəmməd xan babası, Dərgahqulu xan isə ulu babası idi. Məşhur Quba xanı Fətəli xan II Mirzə Məhəmməd xanın dayısı idi. Eyni zamanda, II Mirzə Məhəmməd xan dayısı Fətəli xanın qızı Xanbikə xanımla evlənmiş, təəssüf ki, bu cəsur, namuslu qadından övladı olmamışdır. Odur ki, II Mirzə Məhəmməd xan Fətəli xanın dostu, müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcü Bayram bəyin qızı Sofiya xanımla ailə həyatı qurmuşdur. Abbasqulu və Cəfərqulunun da anası həmin bu qadın idi.

Abbasqulu ağanın dünyaya gəlişi Azərbaycanın çox təlatümlü dövrünə təsadüf edir. İşğalçılıq siyasəti yürüdən bəzi ölkələr Azərbaycanı diqqət mərkəzində saxlayır, onu ələ keçirməyə can atırdılar. Ölkə daxilində hakimiyyət, nüfuz dairəsi uğrunda çəkişmələr xalqın işğalçılara qarşı müqavimətini zəiflədirdi. Çox qərribə bir vəziyyət yaranmışdı: hakimiyyəti əldə saxlaya bilməyən xanlar güclü havadarlar axtarırdılar. Onların bəziləri Rusiyaya, bəziləri isə İrana meyl edirdi.

1802-ci ildə II Mirzə Məhəmməd xan dayısı Fətəli xanın ona bağışladığı Qubanın Əmsar kəndinə köçməli olur. Abbasqulu ağa da təhsilini məhz bu kənddə alır, ərəb-fars dillərini mükəmməl şəkildə mənimsəyir.

1819-cu ildə Abbasqulu ağa-

nın Tiflis həyatı başlandı. Qafqazın o zamanki baş hakimi general Yermolovun yanında Şerq dilləri üzrə tərcüməçi vəzifəsinə qəbul olundu. Bu, o zaman idi ki, Rusiya-İran çəkişmələri xalqın canını boğazına yığmışdı. Güllüstan sülh müqaviləsi bağlansa da tərəflər daha çox yağlı tikə qoparmaq üçün əlləşirdilər. 1828-ci il bədnam Türkmənçay müqaviləsi işğalçı tərəfləri razı saldı: Azərbaycan iki hissəyə parçalandı. Abbasqulu ağa bütün bu qanlı hadisələrin canlı şahidi idi. 26 il şər yuvasında xalqımızın düşmənləri - imperiya nökrələri ilə üz-üzə, göz-gözə dayanmış, müxtəlif çar çinovniklərlə birgə işləməli olmuşdur. Baş komandan A.Yermolovla Bakıxanovun münasibətləri soyuq, rəsmi idi. Azadlıqsevər sevrən Yermolovun müsəlman xalqlarını görməyə gözü yox idi. Belə bir general-la işləmək məcburiyyətində qalan Bakıxanov vəzifə borcunu dəqiqliklə, bacarıqla yerinə yetirirdi, Qafqazın hər tərəfindən baş idarəyə axışan kağızlar vasitəsilə nələrin cərəyan etdiyini özü üçün aydınlaşdırırdı. Rusiyanın Qafqaz və Zaqafqaziyaadakı işğalçılıq siyasəti çox incəliklə, ustalıqla həyata keçirilirdi. Təkcə Yermolovun Qafqazda çalışdığı on bir il (1816-1827) ərzində rus imperiyasının sərhədləri çox genişlənməmiş, əsərlər mənğənəsinə salınmış xalqların sayı çoxalmışdı. I Pyotrun vəsiyyətlərinə əsrlər boyu sadıq qalmaq prinsipi imperiya üçün müqəddəs və ali bir prinsip idi. Bu işdə ermənilərin tarix boyu ikiüzlü, məkrli mövqə tutması Azərbaycana da baha başa gəlmişdir. Bu idarədə də Bakıxanovu gözü götürməyən, Yermolovun sağ əli hesab edilən general-leytenant erməni V.Q.Mədətov həmişə xalqımıza qarşı düşmən mövqedə durmuşdur.

Haşiyyə: *Bu həmin general Mədətovdur ki, Qarabağın müsəlman əhalisinə qarşı düşmən mövqedə durmuş, onlara hədsiz rülm etmiş, Gəncə üzərinə yürüş zamanı 1500-dən çox sakini, o cümlədən Cavad xanın oğlu Uğurlu xanı qətlə yetirmişdi. İran ermənilərinin Qarabağa köçürül-*

məsində də müstəsna rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, onun məkrli siyasəti barədə çox danışmaq olar.

General qardaşı oğlu Mirzəcan Mədətovu da baş idarədə mütərcim vəzifəsinə düzəldir. Bu gənc Bakıxanovla zahirən isti münasibətdə olur. İllər keçdikcə onun da iç üzü açılır. Üzdə mələk, daxildə iblis olan bu şəxsi də Bakıxanov yaxşı tanıyır, sonralar qraf Paskeviç vasitəsilə onu və himayədarını idarədən uzaqlaşdırır.

A.Yermolov Abbasqulu ağanın əlindən çıxan tərcümələri gizləncə erməni V.Q.Mədətov və erməni Beybutovun məsləhəti ilə yoxlatdırır, gənc tərcüməçini xüsusi nəzarətdə saxlayırdı. Bu cür gərgin şəraitdə işləməsinə baxmayaraq, Bakıxanov ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olurdu. O, ədəbi məclislərdə tez-tez görünür, dost-tanışlarla birgə söhbətlərində gözəl şerləri, maraqlı söhbətləri ilə müsahiblərini valeh edirdi. Bu vaxt Qriboyedovla da tanış və dost olmuşdu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.Qriboyedov Qafqaza gəlməzdən əvvəl Mirzə Cəfər Topçubaşov və Mirzə Kazımbəyden fars dilini öyrənmişdi. 1826-cı ildə çarın göstərişi ilə general A.Yermolovu general İ.F.Paskeviç əvəz etməyə başladı. Artıq Bakıxanovla münasibət də tamamilə dəyişdi. Qraf Paskeviç Bakıxanovla inanır, ona çox böyük hörmətlə yanaşırdı. Böyük rus sərkərdəsi A.Suvarovun nəvəsi İ.F.Paskeviç Qriboyedovla dost və qohum idi. Odur ki, hələ Qafqaza gəlməzdən əvvəl Qriboyedovun məktubları vasitəsilə Bakıxanovla qiyabi tanış idi. Bakıxanov çoxlu dost da qazanmışdı. Qriboyedov, Bestujev-Marlinski, Mirzə Kazım bəy, M.Ş.Vazeh, qraf Paskeviç, İ.Qutqaşını, F.Bodenştedt, L.Zabolotski və bir çox başqaları.

Ədibin ailəsi barədə də şagirdlərə ətraflı məlumat verir, şəxsi ailə qayğıları ilə də onları tanış edirik.

A.Bakıxanov atasının məsləhəti ilə əmisi Kəblə Hüseyn ağanın qızı Səkinə xanımla evlənir, xoşbəxt bir ailə qurur, iki qızı olur: Zibanisə və Tuğra xanım. Qızlar böyüyəndən sonra Abbasqulu ağanın qardaşı Cə-

fərqule ağa onları öz oğlanları Həsən ağa və Əhməd ağaya alır, Zibanisənin övladı olmur. Tuğra xanım isə oğlunun adını Abbasqulu qoyur. Beləliklə, Bakı xanlarının şəcərəsinə indi də yeni-yeni adlar əlavə edilir.

Nəhayət, növbəti məşğələlərdə Bakıxanovun çoxsahəli ədəbi-elmi fəaliyyəti ilə şagirdləri yaxından tanış etməyə başlayırıq. O, yaradıcılığa şerlə başlamışdır. Şerlər külliyyatına şairin "Mişkatül-ənvar" poeması, qəzəl, qitə, rübai, qəsidə, mənzum hekayələri, avtobiografik şerləri və s. daxildir. "Riyazül-Qüds", "Qanuni-Qüdsi", "Güllüstanı - İrəm", "Əsrarül-Mələkut", "Təhzi-bi-əxlaq", "Nəsayeh", "Ümumi coğrafiya", "Kəşfül-qəraib", "Eynəl-mizan", "Kitabi-Əsgəriyyə" və s. müxtəlif elmi, bədii əsərlər ədibin gərgin yaradıcılığının bəhrəsidir. Bakıxanov Kribovun "Eşşək və bülbül" təmsilini dilimizə çevirmiş, "Yersiz iftixar", "Qurd və ilbiz", "Tülkü və qoyun" adlı alleqorik əsərlər də yazmışdır. O, şerlərini "Qüdsi" təxəllüsü ilə qələmə alırdı.

Mənbələrdə göstərilir ki, F.Bodenştedt Almaniyaya gedərkən Vazehin şerləri ilə birgə Bakıxanovun da "Divanı"nı özü ilə aparmış, "Şərqdə min bir gün" kitabında, həmçinin Bakıxanov və onun əsərləri barədə söz açmışdır. A.Bakıxanovun "Fatma tar çalır", "Gürçülər arasında", "Tatar nəğməsi", "Tiflis", "Bismillah", "Özgülərə" və s. şerləri mütəxəssislər tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir.

Qəm çəkmə, könül, gər ciyərin qanə dönübdür,

Əyyami-vüsalm şəbi-hicranə dönübdür,

Bülbültök işin naləvü əfğanə dönübdür,

Tiflisə nəzər qıl ki, güllüstanə dönübdür,

Hər bir gözəli afəti-cananə dönübdür.

("Tiflis" müxəmməsi)

Ah! Gör kim genə yar oldu nigar özgülərə,

Qoşulubdur yüzü gülbərgi - bahar özgülərə,

Göstərir şəmi-ruxi leyli nahar özgülərə,

Yəni bizdən usanıb, ülfəti var özgülərə,

Tərk edib aşiqini oldu nigar özgülərə.

("Özgülərə")

Abbasqulu ağa Bakıxanov (Qüdsi) lirik şerlərində gözəli həərətə, sonsuz məhəbbət hissi ilə vəsf edir:

Gül belə rəxşan ola bilməz yəqin,

Ay belə xəndan ola bilməz yəqin,

İşvəli canan ola bilməz yəqin, Can alan insan ola bilməz yəqin.

("Yəqin")

Şair-aşiq sevgilisinin hicranına həsrətlə dözüür:

Bu qaranlıq gecə, yarəb, çəkəkəkdir nə qədər,

Olacaqmı bitə hicran, gülə nurani səhər?!

Lirik qəhrəman sevgilisinin məhrəbətini gördükdə isə heyrətlənir və sevinir:

Qüdsi, heyrətdəyəm, mənə rədd edən

O gözəl olmuşdur indi məhrəban.

Abbasqulu ağanın "Mişkatül-ənvar" poeması da diqqəti çəkən əsərlərdəndir. Bu əsəri Nizaminin "Məxzənül-əsrar", ("Sirlər xəzinəsi") poeması ilə müqayisə edirlər. Çünki burada da çox maraqlı hekayətlər diqqəti çəkir:

Dərd içində qovrulan birisi bazarda gözərkən bir əttara yanaşdı ondan bir həb alır ki, ona "nəşə versin, dərdi unutdursun". Əttar onun xahişinə əməl edir. Kişi həbi atıb hamama gedir. Hamamda güzgüyə baxır ki, görsün halında bir fərq varmı. Lakin heç bir dəyişiklik hiss etmir, əsəbiləşir. Hamamdan dərhal çıxıb bazara yollanır, əttarı min cür sözlə təhqir edir ki, pulumu aldın, amma verdiyin həb mənim halımı dəyişdirmədi. Əttar susur, cavab vermir. Birdən həbin təsiri keçir, kişi özünə gəlir. Düşdüyi vəziyyətdən utanıb xəcalət çəkir: paltarı hamamda qalıbmış. Bakıxanov bu əhvalata bir lətifə də əlavə edir: bir nadan alimdən soruşur ki, dəli adam ağıldan kəmə olduğunu bilərmə?

Alim cavab verir: "bilsə bunu, demək deyil divanə".

Başqa bir hekayətin məzmunu belədir: ev sahibi iti daim zəncirdə və bağlı qapı arxasında saxlamış. Aclıqdan taqətdən düşən it bilirdi ki, bu bələdan necə qurtulsun. İtin bu halı allaha xoş gəlmir. Qəfildən evə od düşür, qapı da yanır, it də qaçıb canını qurtarır.

Maraqlı əhvalatlardan birində deyilir ki, ölümün yaxınlaşdığını hiss edən bir kişi pul götürüb küçəyə çıxır, korlara paylamağa başlayır. Bir salamat gözlü kişi qaça-qaça gəlib yalvararaq qocadan pul istəyir. Qoca pul vermir: "Mən korlara pul verirəm, sən isə gözlüsen, boy buxununa bax utan, sənə ehsan düşmür". Yoldan keçən birisi deyir ki, bu, korlardan da ihiqat kordur. Kor olmasaydı öz sağlamlığını qiymətləndirər, yolçuluğa getməz, bir işdən yapışardı. Hindli padşahın əhvalatı isə daha məzmunludur: şah öz vəziri ilə çox mehriban idi, onlar birlikdə ölkəni ədalətlə idarə edirdilər. Şah ölür, oğlu şah olur. Nadan, qabiliyyətsiz oğlu fitnəkarların hiyləsi ilə ağıllı vəzir gözəndən salır, onu məhv etmək istəyir. Vəzir isə tədbirlə ölümdən xilas olur, zamanı gəldikdə onu aradan götürmək istəyən beş nəfər əyanı tonqalda yandırtırır, xalqı, ölkəni xilas edir.

Poemada bu cür əhvalatlar çoxdur və bunlar şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanır. Söz yox ki, birlikdə müzakirə keçirilir, tərbiyəvi nəticə çıxarılır.

Onun bədii irsinə daxil olan maraqlı əsərlərdən biri "Riyazül-Qüds" (1820) peyğəmbərlərimizə həsr edilmiş, Kərbala müsibətini əks etdirmişdir. Bu əsərdə M.Füzulinin "Hədiqətüs-süəda", Vaiz Kaşifinin "Rovzətüş-şühəda", Məhəmməd Bağır Məclisinin "Cilail - üyün" əsərlərinin təsiri aydın hiss olunur.

"Təhzi-bi-əxlaq" isə əxlaqi-fəlsəfi əsərdir. Hiss olunur ki, ədib bu əsəri qələmə alarkən Şərqi bir çox dahilərinin əsərlərinə nəzər salmış, çoxlu araşdırmalar aparmış, mənbələrdən faydalanmışdır. Əsər 12 fəsil, müqəddimə və son sözdən (xatimə-

dən) ibarətdir. Bakıxanov əxlaqi çox yüksək və dəyərlı meyar kimi götürür. O, insan idrakını yüksək qiymətləndirir, insanı elm öyrənməyə səsləyir. Əsərdə zəhmət, sevgi, gözəl rəftar, dostluq və digər məsələlər barədə hikmətamiz fikirlər söylənilir.

"Təhzi-bi-əxlaq" əxlaqi-fəlsəfi əsər adlanır. "Nəsayeh" isə "Təhzi-bi-əxlaq"dan çıxarış hesab edilir. Burada 103 nəsihət verilmişdir. Bu nəsihətlər yeniyetmə və gənclərə düzgün yol göstərir, onları ədalətli olmağa, elmə, əməyə, vətənpərvərliyə səsləyir: "Uşaqlara üz tutub deyirəm: - Ey mənim əzizim! Sən insansan. İnsan dünyada hər şeydən üstün yaranmışdır. Görmürsənmi ki, heyvanlar o qədər böyük bədən və güc ilə insanın əlində əsirdir. Bu isə işi yaxşı bacarmaq səbəbindəndir. İnsanlar arasında hər kəs çox bilikli və işi bilən olsa, həmişə hörmətli olar.

- Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşda səndən böyükdə, ona hörmət elə, ta ki, səndən kiçiklər də sənə hörmət etsinlər.

- Heç kəsin pisliyini başqasına söyləmə.

- Elm və kamalı əldə etməyi hər şeydən daha əziz tut.

- Sənə bir müsibət üz versə, döz.

- Paxıllıq qabiliyyətsizlik əlamətidir.

- Hər mənəbdə olsan, həddini bil".

A.A.Bakıxanovun ana dilində qələmə aldığı "Kitabi-Əsgəriyyə" Şəki xanlığından asılı olan Qutqaşen sultanlığının son nəslindən olan Nəsrulla Sultanın oğlu İsmayıl bəy Qutqaşinlının "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsərindən də əvvəl qələmə alınmışdır. Bəzən bu əsəri povest də adlandırırlar. Mənbələrdə göstərilərinə görə, A.A.Bakıxanov bu əsəri Dərbəndin çox tanınmış, hörmətli din xadimi, yaxın dostu Məhəmməd Tağı ibn Məhəmməd Qasımın Azərbaycan dilində yazmış olduğu "Kitabi-Zərbəli" əsərinin təsiri ilə qələmə almışdır.

Haşiyyə: Məhəmməd Tağı Mirzə Kazım bəyin dostu olub, onun zəmanəti ilə Kazan universitetinə müxbir üzv seçilib. Bu

şəxs nadir əlyazmaların üzünün kəçürülməsi ilə məşğul olurdu.

A.A.Bakıxanovun elmi yaradıcılığı da rəngarəng və əhatəlidir. Dilçilik, tarix, coğrafiya, məntiq, astronomiya və s. elmlərə dair əsərləri müəllifin çox dərin, əhatəli bilik dairəsinə malik olduğunu sübut edir.

A.A.Bakıxanov "Qanuni-Qüdsi" (1828) əsərində fars dilinin qrammatikasından bəhs edir. Dərslük üç fəsildən ibarətdir: fonetika, morfolojiya və sintaksis. M.Kazımbəy bu əsəri çox yüksək qiymətləndirmişdir. Onun məsləhəti ilə əsər 1841-ci ildə rusca nəşr edilir.

"Gülüstani - İrəm" (1841) farsca yazılıb, beş fəsildən ibarətdir. Girişdə müəllifin çox maraqlı bir qeydi var:

Bir möhtərəm cənab üçün ələ alıb qələmi,

Çox həvəslə yazmışam bu "Gülüstani - İrəmi"

...Yarandısa xahişlə Moisey Zaxariçin,

Yazılmalı oldu lakin bu əsərim xalq üçün.

Əsər Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının həyatından bəhs edir. "Əsrarül-Mələkut" ("Kainatın sirri") ərəbcə yazılıb, astronomiyaya aiddir. Müəllif geosentrik ("Yer mərkəzdir") nəzəriyyəsini rədd etmiş, heliosentrik ("Kainatın mərkəzi Günəşdir") nəzəriyyəni müdafiə etmişdir. Burada alim XVIII əsrdə Ərəbistanda yaranmış dini-siyasi təlim - Vəhhabilər barədə də danışır.

Bakıxanov bu əsəri Sultan Əbdülməciddə təqdim edir. Sultanın əmri ilə əsər 1848-ci ildə İstanbulda nəşr edilir.

"Kəşfül-Qəraib" - Amerikanın kəşfinə aiddir. Məriz təxəllüslü şair - alim Mirzə Məhərrəmlə birgə farsca qələmə alınmışdır.

"Ümumi coğrafiya" farsca yazılıb. Bu əsər barədə "Gülüstani - İrəm"də məlumat verilir. Əsərin özü bu günümüze gəlib çatmamışdır. Müəllif "Əsrarül-mələkut"un yazılmasında bu əsərdən - "ümumi coğrafiya"dan istifadə etmişdir.

"Eynəl-mizan" məntiqə aid, ərəbcə yazılmış əsərdir. Əsərdə

məntiq məsələləri şərh edilir.

A.A.Bakıxanov əsərləri barədə çox danışmaq olar. Biz ancaq yığcam məlumatla kifayətlənir, söz yox ki, sonra əldə olan əsərləri oxutdururuq. A.A.Bakıxanovun hərtərəfli yaradıcılığına onun səyahətləri də güclü təsir göstərmişdir. O, Azərbaycanın çox yerlərində, İranda, İraqda, Türkiyədə, Polşada, Rusiyada və digər yerlərdə olmuş, həmişə də həmin yerlərin tarixi, etnoqrafiyası, coğrafiyası və s. ilə yaxından maraqlanaraq məlumatlar toplamışdır.

Şagirdlərə ədibin Qarabağla bağlı səfərlərindən də bəhs edirik. 1823-cü ildə Qafqaz baş hakiminin sərəncamı ilə Bakıxanov Qarabağ üzrə komissiyanın tərkibinə (tərcüməçi kimi) daxil edilir. Fərsətdən istifadə edən Abbasqulu ağa Qarabağın tarixi, coğrafiya və etnoqrafiyası ilə tanış olur, materiallar toplayır. Bu məlumatlar sonradan "Gülüstani - İrəm"də öz əksini tapır.

Abbasqulu ağanın İrən səfəri də çox maraqlıdır. İrana getməzdən əvvəl Rusiya-İrən müharibəsinin bəzi məqamlarına nəzər salırıq.

Bu zaman Abbas Mirzə ruslara qarşı böyük ordu ilə vuruşurdu. 1827-ci ildə ruslar İrəvan istiqamətində hücumla başlamışdı. Çox şiddətli döyüşlər gedirdi.

Haşiyyə: Mənbələrdə göstərilir ki, 1509-1510-cu illərdə Şah İsmayıl Xətayi vəzir Rəvanqulu xana göstəriş verir ki, bu ərəzidə bir qala tikdirsin. Qala tikilir və Rəvanqulu xanın şərəfinə Rəvan qalası adlanır, sonralar İrəvan şəklinə düşür. Yalnız 1936-cı ildə Ermənistan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə İrəvan adı Yerevan adı ilə əvəz edilmişdir.

Qraf Paskeviçin məlumatlarında göstərilir ki, XIX əsrin əvvəllərində "İrəvan vilayətində 10 min Məhəmməd hümməti ailəsi və yalnız 3 min erməni ailəsi yaşayırdı". Ruslarla Abbas Mirzə qoşunları da bu yerlər uğrunda ölüm-dirim savaşına çıxmışdılar. Ruslar əvvəlcə Üç müəzzin (ermənilər Eçmiədzin sözü ilə əvəz edilənlər) şəhərini, sonra isə İrəvanı ələ keçirirlər. A.Bakıxanov da bu

döyüşlərdə (xüsusən Abbasabad qalasının alınmasında) fəal iştirak edir, döyüş tapşırıqlarını və tərcüməçilik missiyasını yerinə yetirirdi.

Bundan sonra A.A.Bakıxanov sülh müqaviləsi bağlanan vaxt İrana səfər edir, bir müddət vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq İranda qalır. O, elmi axtarışlarını davam etdirir, materiallar da toplayırdı. Burada olarkən Bakıxanov xüsusi tapşırıqla nadir əlyazmaları seçib ayırırdı. Bu əlyazmalar Rusiyaya daşınırdı. Bakıxanov burada Qriboyedovun öldürülməsini təşkil edənlərin də ermənilər olduğunu bildirdi. (Yaqub Markaryanla iki qadın, bunların da biri erməni idi - hadisənin əsl səbəbkarları idi).

Nəhayət, Bakıxanov 1845-ci ildə Tiflisdə Şərqə səyahət etmək üçün sənədlərini düzəldir. Avqustun 7-də ona bir illik məzuniyyət verilir ki, müalicəyə və səyahətə getsin. Beləliklə, Abbasqulu ağa Şərq səyahətinə çıxır: yeni-yeni məlumatlar toplamaq və Məkkəni ziyarət etmək istəyirdi. O, Təbrizdə, Tehrandə, Ərdəbildə olur.

Haşiyə: Ərdəbildə olarkən axundun məclisinə getmək qərarına gəlir. Məclisə qədəm qoyan kimi onu heyrət bürüyür: axund A.A.Bakıxanov haqqında danışır, onun şerlərindən deyirdi. Sevindiyindən Abbasqulu ağa hönkürtü ilə ağlamağa başlayır. Hamının nəzərləri səyyah qiyafəsində olan Bakıxanova tərəf yönəlir. Axund da durub ona yaxın gəlir ki, səyyah oğul, yoxsa sən bu gözəl kəzləmləri xoşlamadın?! Abbasqulu ağa göz yaşları içində özünü təqdim edir: "Mən elə Abbasqulu ağanın özüyəm, Mirzə Məhəmməd xanın oğluyam. Sevindiyimdən ağlayıram". Hamı onunla bir-bir görüşür, onu alqışlayır, bu tanışlıqdan fərəh və qürur hissi keçirir. İndi Bakıxanov özü şer oxuyurdu. O gecə səhərə qədər məclis əhli bu gözəl insanı dinlədi, ona valeh oldu. Səhəri gün bütün Ərdəbil Bakıxanovu Təbrizə yola saldı. Bir gün ərzində yurdumuzun bu sənətkar oğlu nə qədər dost, əqidə yoldaşı qazanmışdı...

Bakıxanov Tehrandə olarkən Məhəmməd şah onu qəbul edir, ikinci dərəcəli Şiri-xurşid ordeni ilə ədibi təltif edir. Abbasqulu ağa oradan İstambula gəlir. Rusiyanın Türkiyədəki səfiri Bakıxanovu Sultan Əbdül Məcidə təqdim edir. Bakıxanov da, əvvəldə dediyimiz kimi, "Əsrarül-Mələkut" əsərini sultana təqdim edir. Sonralar sultanın əmri ilə əsər tərcümə və nəşr edilir: türk və ərəb dilində: "Əfkarül-Cəbərut" adı ilə.

Bir ay İstambulda qaldıqdan sonra ədib Qahirəyə, oradan da Məkkəyə gedir (1846). Dekabrın əvvəllərində o, iyirmi minlik zəvvar dəstəsi ilə Məkkədən çıxır. Məqsədi Mədinə, Bağdad, Ərəbistan, Suriya və digər yerləri səyahət etmək idi. Təəssüf ki, Vadiyi-Fatimə adlanan yerdə tauna tutulur. Bir neçə gün ərzində 6-7 min nəfər zəvvar ölür. İlk ölənlər sırasında Abbasqulu ağa Bakıxanov da var idi. Deyilənlərə görə, o, ibadət zamanı allaha yalvarır ki, bu müqəddəs məkanda dünyasını dəyişsin. O, arzusuna çatır, bu müqəddəs məkanda torpağa tapşırılır. Bakıxanovlar nəslindən üçüncü şəxs idi ki, Məkkə ziyarətində dünyasını dəyişmişdi.

A.A.Bakıxanovun ölümündən sonra, imperatorun razılığı ilə Səkinə xanım üçün 500, ailə qurana qədər qızlarının hər birinə 250 manat gümüş pulla təqaüd ayrılır, Varis kimi, Qaradaşlı, Qarabağ və Əmşar kəndlərinin gəlirindən istifadə etmək üçün Səkinə xanıma icazə verilir.

Səkinə xanım 1854-cü ildə Qubada həyat yoldaşının xatirəsini əbədiləşdirmək üçün məscid tikdirir.

Beləliklə, şagirdlərimiz Azərbaycan xalqının layiqli sənətkar oğlu, maarifçi-realist ədəbi cərəyanın ilk nümayəndəsi barədə müəyyən qədər əlavə məlumatlar əldə edirlər ki, bunun özü də gənc nəslə elmə, biliyə, vətəni, xalqı sevməyə daha da həvələndirir. Söz yox ki, Bakıxanov elə bir şəxsiyyətdir ki, onun barəsində nə qədər deyilib, yazılıbsa, yenə də azdır. Biz mümkün qədər belə oğulları bugünkü nəsələ daha yaxından tanıtdırmağıq.

FACİƏ JANRI: ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU, KOMPOZİSİYASI

Zaman ƏSGƏRLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor.

Orta məktəb proqramına dramatik janra aid xeyli əsər daxil edilmişdir. O cümlədən "Müsibəti-Fəxrəddin", "Nadir şah", "İblis" faciələri monoqrafik mövzular kimi tədris edilir. Lakin dərslərin imkanının məhdudluğu janrın özünəməxsusluğundan çixış etməklə ətraflı bədii təhlil aparmağa imkan vermir. Digər tərəfdən orta məktəb müəllimlərinin Azərbaycan faciəsi ilə yanaşı dünya ədəbiyyatında yaranan faciə janrının özüməxsusluğunu, bunun səbəblərini bilməsi vacibdir. Bu mülahizələrinin hazırlanmasına və müəllimlərin mühakiməsinə verilmişinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan klassik dramaturgiyasında faciə janrının yüksək bədii keyfiyyəti, estetik özünəməxsusluğu onun kompozisiyası ilə sıx bağlıdır. Janr poetikasının xüsusi komponenti kimi kompozisiya bədii əsərin bütün elementlərinin (hadisə, fəaliyyət, nitq sistemlərinin və obrazların) vahid bir qovşaqla ardıcılıqla yerləşdirilməsidir. O, ideya-estetik məzmunla bilavasitə bağlı olub, həyatı bədii əksətmənin zəruri şərtlərindən biri, ədəbi-bədii yaradıcılığın mühüm, başlıca vasitəsidir. Əksər tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, kompozisiya hər hansı ədəbi əsərdə çox böyük, dramaturgiyada isə birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Dünya dramaturgiyasının təcrübəsi kompozisiyanın müxtəlif formalarını tanıyır. Məsələn, Sofoklun yaradıcılığında epik təsvirlər üstünlük təşkil edir. Şekspir faciələrində daxili aləmin dramatik güclüdür. Esxil və Evripidin əsərlərində süjetin ekspozisiya mərhələsi əhatəlidir, Kornel və Rasin düyümü daha canlı və geniş əks etdirirlər. Puşkinin "Boris Qodunov" faciəsinin kompozisiyasında açılma proce-

si sürətlə baş verir. Bunlardan əlavə həmin müəllimlərin əsərlərində bəzən epizodlar öz yerini dəyişir; dramaturq əvvəlcə fəaliyyətin düyüm hissəsini, sonra isə ziddiyyətlərin yarandığı şəraiti təqdim edir. Yaxud hadisələrin təsvirində xronoloji ardıcılıq pozulur, yazıçı pyesin əvvəlində nəticəni söyləyir, sonra isə bu nəticəni törədən səbəbləri göstərir.

Azərbaycan dramaturgiyasında faciə janrının kompozisiya özünəməxsusluğunu hadisə, obraz və hərəkətlərin planlı, simmetrik yerləşməsi seçiyələndirir. Məlumdur ki, faciənin fəaliyyət və hadisə sistemində müxtəlif hərəkət tipləri, çoxlu əhvalatlar vardır. Süjetdə müxtəlif insan surətlərindən başqa simvolik obrazlar, güclü dramatik səhnələrlə bərabər lirik və epik epizodlar, təbiət təsvirləri, həyəcan, iztirab doğuran tragik situasiyalarla yanaşı güllüş yaradan komedik məqamlar da xüsusi yer tutur. Bunlar pyesdə dağınıq şəkildə deyil, simmetrik ardıcılıqla və ahəngdar formada düzülür. Aydın görünür ki, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, H.Cavid, C.Cabbarlı kimi sənətkarlar həyatdan aldıkları mövzunu tam açmaq, yüksək əxlaqi ideyalar yaratmaq üçün hadisələri və obrazları yalnız seçməklə kifayətlənməmiş, seçilən hadisə və obrazları pərdələr (məclislər) içərisində səliqə ilə düzüb həqiqi bədii sistem yaratmağa da xüsusi fikir vermişlər. Onların yaratdığı faciələrdə əvvəlcə tragik şərait, hadisə və əhvalatların cərəyan etdiyi məkan və zaman, sonra isə fəaliyyətin özü təsvir edilir. Şübhəsiz, kompozisiya vahidlərinin belə düzülüşü təsadüfi olmayıb, fəlsəfi-estetik qanunauyğunluqla, dramatik növün təbiəti ilə əlaqədardır. Axı, şəx-

siyyət özü (istər tarixi olsun, istərsə bədii) həmişə müəyyən məkanda mövcuddur və onun fəaliyyəti də yaşayıb-yaratdığı məkana bilavasitə bağlıdır.

Azərbaycan faciəsinin kompozisiyasındaki simmetriya və ahəngdarlıq təbiət təsvirlərinin obrazlar aləmi, lirik və epik məqamların dramatik situasiyalarla, xarakterlərin portret cizgiləri ilə əlaqələndirilməsində, habelə nitqin poetik təşkilində aydın görünür. Bu baxımdan "Müsbəti-Fəxrəddin", "Nadir şah", "Şeyx Sənan", "İblis", "Od gəlini" faciələrinin kompozisiyaları daha artıq diqqəti cəlb edir. Onların kompozisiyasında həyat prosesinin ardıcıl, səliqəli təqdimi, xüsusilə dialoq və monoloqların aydın simmetriyası, obrazların hiss və ehtiraslarındakı qızğınlığın zahiri fəaliyyətlə möhkəm bağlanması tragik məzmunun axıra qədər tam açılmasını şərtləndirir.

"Dağılan tifaq", "Pəri cadu", "Maral" faciələrinin kompozisiyasında isə assimetrik məqamlara da təsadüf edilir. Hələ keçən əsrin sonlarında "Dağılan tifaq"ın ilk tamaşalarına baxan Əhməd bəy Ağayev faciənin kompozisiya baxımından naqışliyi, obrazların hərəkətlərinin və təbiət hadisələrinin tamaşaçıda güllüş doğurduğunu göstərmiş, bundan ötrü müəllifi tənqid edirdi. Doğrudan da, Ə.Haqqverdiyevin əsərində bəzi epizodlar (məsələn, final səhnəsində Nəcəf bəyin ölümündən sonra onun haqqında İsmayıl, Əbdül və Kərbəlayı Rəhimin söhbəti) pyesin tragik pafosunu zəiflədir, ona dram tonu verir.

Amma assimetriklik Azərbaycan faciəsinin kompozisiyası üçün səciyyəvi xüsusiyyət deyil. N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, H.Cavid, C.Cabbarlı kimi sənətkarların ən yaxşı əsərlərinin kompozisiyası yüksək sənətkarlıqla qurulmuşdur.

Yazıcının dünyagörüşünə, yaradıcılıq metoduna, üslubuna, xüsusilə bədii təsvir və təcəssüm prosesində tətbiq etdiyi vasitələrə görə Azərbaycan dramaturgiyasında realist faciənin kompozisiyası romantik faciənin kompozisiyasından müəyyən dərəcədə fərqlənir. Hər şeydən əvvəl realist sənətkarlar zahiri, romantiklər isə daxili fəaliyyətin təsvirinə üstünlük verirlər.

Bununla əlaqədar olaraq onların yaratdığı əsərlərin kompozisiyası da bir-birindən seçilir. Belə ki, realist faciənin bədii quruluşunda hadisə və əhvalatlar, canlı fiziki hərəkətlər çoxluq təşkil edir, romantik faciənin kompozisiyasında isə hissələrin, duyğu və düşüncələrin təsviri üstünlük təşkil edir.

Milli dramaturgiyada faciənin bölgü sistemi ilə bağlı bir mühüm məsələni də aydınlaşdırmaq vacibdir; bu bölgü sistemi Azərbaycan dramaturgiyasının başqa janrları (komediya, dram, fars, vodevil və s.) üçün eynidirmi? Məclis və pərdə bölgüsü ümumiyyətlə Azərbaycan dramaturgiyasına, onun bütün janrlarına xas olan bir kompozisiya əlaməti deyilmi?

Şübhəsiz, həm faciə, həm də komediya, fars və dram eyni bir ədəbi növün janrları olduğundan onların başqa poetika komponentləri kimi daxili bölgü sistemində də müəyyən dərəcədə ümumi cəhətlər vardır. Bu, bir də onurda əlaqədar ki, Azərbaycan klassik dramaturgiyasının yalnız komedioqraf, yaxud yalnız faciənəvis, yalnız dramnəvis sənətkarı yoxdur. Milli dramaturgiyanın banisi M.F.Axundov həm ilk komedioqraf, həm də ilk dramnəvisdir. İlk faciələrin ("Müsbəti Fəxrəddin", "Dağılan tifaq", "Nadir şah") müəllifləri N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov eyni zamanda "Hacı Qənbər", "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", "Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy" kimi klassik dram və komediyaların yaradıcılarıdır. Təbii ki, belə olduqda həmin yazıcıların faciə yazarkən əsaslandırdıqları dramaturji sənətkarlıq prinsipləri onların komediya və dram yaradıcılığını da əhatə edəcək, ümumi keyfiyyət qazanacaqdır. Bununla belə qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan klassik dramaturgiyasında faciənin bölgü sistemi özgündür, yalnız bu janrın özünə aiddir: onun daxili bölgüsü bəzi xüsusiyyətlərinə görə komediya və dram janrlarının bölgüsündən fərqlənir. Bu fərq hər şeydən əvvəl, komediya və dramın hissələrinin sayında görünür. Bəzi nümunələr (üç məclisli) "Xırs quldurbasan", "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", "Bir saç telinin qiyməti", "Sonrakı peşimançılıq fayda verməz", (beş məclisli) "Qan ocağı",

"Keçmişdə qaçaqlar" kimi komediya və dramlar istisna edilsə, demək olar, Azərbaycan komediya və dramlarının əksəriyyəti əsasən dörd məclislidir. Həm də bu janrlarda məclis yeganə bölgü vahididir. Konfliktdən tələblərinə uyğun olaraq fəaliyyət sistemi elə qurulur ki, dramaturji mətni təşkil edən məclislərin daha kiçik hissələrə bölünməsi lazım gəlmir. Faciə janrında isə məclislər daha kiçik vahidlərə - pərdələrə, nimməclislərə, gəlişlərə bölünür.

Belə bölgü janrın milli özünəməxsusluğunu göstərən, onu dramatik növün başqa janrlarından ayıran mühüm əlamətdir. Məlum olduğu kimi, qədim yunan dramaturqlarının (Esxil, Evripid, Sofokl) faciələrində pərdə və şəkil bölgüsü yox idi.

Dramatik əsərin pərdələr üzrə bölgüsü Roma komedioqrafı Plavtın bədii-dramaturji fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlmiş, P.Terensinin yaradıcılığında davam etdirilmişdir. Bir qədər sonra Horatsi pərdəli quruluşun məziyyətlərini göstərməklə bərabər pərdələrin sayını da müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrincə, dramatik əsər nə az, nə çox, düz beş pərdədən ibarət olmalıdır. Bu fikir sonralar da öz elmi-nəzəri qüvvəsini qoruyub saxlamış, həm Orta əsrlərin, həm də İntibah dövrünün Avropa yazıcıları və dram nəzəriyyəçiləri beşpərdəli bölgü sistemini səmərəli saymışlar.

Nəzəri cəhətdən intibah dövrünün estetik prinsipləri ilə sıx bağlı olan klassiklər beşpərdəli bölgünü dəyişməmiş, Fransada C.Rasin, P.Kornel, Lafonten, Rusiyada A.P.Sumarokov, M.V.Lomonosov, Y.B.Knyajninin faciələri, əsasən, beşpərdəli olmuşdur. XVII əsrdə ispan dramaturqu Lope de Vega beşpərdəli bölgü sistemində imtina edərək, öz komediyalarını əvvəlcə dörd, sonra isə üç pərdəyə ayırmış və beləliklə yeni bir daxili bölgü sisteminin əsasını qoymuşdur.

Şübhəsiz, estetik fikri aydın və yığcam ifadə etmək üçün bu quruluşun müəyyən üstünlüyü vardı və dramşünasların dediyi kimi, əgər aktlar dramatik hərəkətin mühüm mərhələlərini ideal dəqiqliklə əks etdirə bilsəydi, onların sayı həmişə üç olaraq qalar-

dı. Lakin üçpərdəli bölgü sistemi sənətdə aparıcı mövqə qazana bilmədi. Dramaturgiyanın sonrakı inkişaf təcrübəsi həm üç, həm dörd, həm də beşpərdəli bölgünün eyni dərəcədə əhəmiyyətli və lazımlı olmasını sübut etdi.

Realist üslubda yaranan Azərbaycan dramaturgiyasının, eləcə də faciə janrının daxili bölgüsü məsələsində yazıçılar qarşısında heç bir ciddi məhdudiyyət, qadağa qoyulmamışdır. Avropa və rus dramaturqlarının, xüsusilə, Şekspir, Molyer, Qoqol, Ostrovski kimi klassik sənətkarların bədii-dramaturji ənənələri zəminində meydana gələn Azərbaycan faciəsi özündən əvvəlki dram sənətinin kompozisiya xüsusiyyətlərini saxlamaqla bərabər, həm də onu yeni estetik keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir.

Milli dramaturgiyada faciə janrının daxili təşkili, hissələr üzrə bölgüsü yeni və bənzərsiz olmaqla bərabər həm də rəngarəngdir. Yəni burada vahid qayda yoxdur. Həyat materialının ölçüsünə, təsvir olunan fəaliyyətin həcminə uyğun olaraq, pyeslər müxtəlif şəkildə bölünür. Onlar üçün mətnin məclislərə və pərdələrə ayrılması səciyyəvidir. Realist üslubda yazan dramaturqlar (Vəzirov, Haqqverdiyev, Nərimanov, Axundzadə və b.) öz əsərlərini məclislərə, romantiklər isə (Cavid, Şaiq, Cabbarlı) pərdələrə ayırmışlar.

Məclis və pərdələrin sayı sabitdir. Doğrudur, metod və üslubundan asılı olmayaraq, Azərbaycan dramaturqlarının yaratdıqları faciələrin daxili bölgü sistemində, hissələrin sayında müəyyən sərbəstlik, qeyri dəqiqlik görmək mümkündür. Onların içərisində bir, üç, dörd, beş, altı və daha çox hissələrə ayrılan pyeslər vardır. Əli Sultanlının qeyd etdiyi kimi, bu sərbəstlik bizim milli dramaturgiyanın "quruluşca azadlığını və xəlqilik əsasını təşkil edən bir əlamətdir".

Lakin bu sərbəstlik dağınıqlıq deyil. Azərbaycan faciəsi özünün zahiri bölgüsü, kompozisiyası baxımından ciddi bədii sistemi, özünəməxsus quruluşu olan bir janrdır. Onun hissələrinin hamısı eyni bir miqdarda göstərən rəqəmin üzərində nizamlanır: realist faciə əsasən beş məclisdən ibarət olur. Birpərdəli "Kamança", "Ana", üçpərdəli

"Laçın yuvası", dördmüclisli "Dağilan tifaq" və "Nadir şah" altı müclisli "Müsi bəti-Fəxrəddin", altı pərdəli "Ədirnə fəthi", "Oqtay Eloğlu" pyesləri istisna olunarsa, demək olar, realist faciələrin əksəriyyəti ("Bəxtsiz cavan", "Pəri Cadu", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", "Bahadır və Sona", "Səyevuş", "Eşq və intiqam", "Knyaz") beş müclislidir. Romantik faciələrin də bir neçəsi ("Şeyda", "İblis", "Səyevuş") beş, qalanları ("Şeyx Sənan", "Maral", "İblis", "Uçurum", "Afət") isə dörd pərdəlidir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan faciəsi hissələrinin sayı baxımından heç də dağınıq, tamamilə qeyri-sabit deyildir. Onun həcmi müəyyən ölçü daxilindədir: özü də bu ölçünü təkcə səhnə imkanları, tamaşa vaxtı, teatr tələbləri ilə əlaqələndirmək doğru deyil. Bu, hər şeydən əvvəl, bədii sənətin öz estetik prinsipləri, gözəllik qanunları ilə bağlıdır. Belə olduqda faciənin bölgü sistemindəki sərbəstliyin əsil mahiyyəti nədən ibarətdir? Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan faciəsində müclis, yaxud pərdə yeganə bölgü vahidi deyildir. Burada müclislər özü də asanlıqla pərdələrə, yaxud nimmüclislərə ayrılır, pyesin daxili quruluşunu tamamilə dəyişə bilər.

Beləliklə, Azərbaycan klassik dramaturgiyasında faciənin bölgü sistemində olan sərbəstlik müəyyən estetik prinsiplərə, bədii qanunlara əsaslanır. Bu sərbəstliyi yazıçıların dünyagörüşü, qələmə aldığı həyat həqiqətinin canlı, dinamik və emosional təsviri tələb edir. Dramaturqlar ictimai ziddiyyətləri, mürəkkəb insan xarakterlərini, obrazların daxili-mənəvi dünyasını dərinlən açmaq, onların tragik taleyini hərtərəfli göstərmək və əsaslandırmaq üçün müclis və pərdələri sərbəst surətdə daha kiçik vahidlərə parçalayırlar. Belə sərbəstlik pyesdə hadisə və zaman ardıcılığını möhkəmləndirir, bədii məkanı, tragik şəraiti aydın görməyə əlverişli imkan yaradır.

Realist faciələrdə müclis, romantik faciələrdə isə pərdə ən böyük bölgü vahididir. Onlar pyesdəki ümumi fəaliyyətin, dramatik hərəkətin müəyyən bitmiş hissəsidir. Lakin müclislərdə (pərdələrdə) fəaliyyət hələ tamamlanmış, yalnız sona çatır, qurtarır.

Bu hissələrdə fabula tam halda əhatə olunmur, onu təşkil edən ayrı-ayrı əhvalatların təsviri verilir.

Müclis və pərdələr ümumi fəaliyyət sistemində dramatik hərəkətin, bədii zaman və məkanın dəyişdiyi, təzələşdiyi hissələrdir. Dramaturq müxtəlif yerlərdə və ayrı-ayrı zaman kəsimlərində baş verən əhvalatları canlı göstərmək, bu əhvalatları vahid bir leytmotiv ətrafında birləşdirmək üçün prosesini müxtəlif hissələrə parçalayır. Lakin bu hissələr bir-birindən təcrid olunmur, əksinə, hadisələr həm məkan, həm də zaman baxımından vahid bir inkişaf xətti ətrafında birləşirlər.

Əlbəttə, bir müclisin sona çatması, yaxud yeni müclisin başlanması üçün dramatik hərəkətin, bədii zaman və məkanın birlikdə - eyni vaxtda dəyişməsi vacib deyildir. Həm realist, həm də romantik faciələrdə bu kateqoriyalardan birinin dəyişməsi ilə müclis tamamlana bilər. Məsələn, "Müsi bəti-Fəxrəddin" faciəsində fəaliyyət və məkan dəyişməsi paralel surətdə baş verir. Bir hərəkətin, yaxud əhvalatın sona çatdığı məqamda məkan da dəyişir. Fəaliyyətin yeni mərhələsi yeni məkanda başlanır. Əgər birinci müclisdəki hadisələr Rüstəm bəyin evində cərəyan edirsə, ikinci müclis onun məhv etmək istədiyi Fəxrəddinlə evində, üçüncü müclis yenə Fəxrəddini aradan götürməyə çalışan qüvvələr tərəfdə, dördüncü Fəxrəddinlə, beşinci Rüstəmbəyqildə, altıncı Fəxrəddinlə davam edir.

Bundan fərqli olaraq beş müclisli "Bəxtsiz cavan" faciəsində birinci-dördüncü müclislər eyni məkanda - Hacı Səməd ağanın otağında, beşinci müclis başqa məkanda - dustaqxananın mərixanasında cərəyan edir. Beş pərdəli "Şeyda" faciəsində isə pərdələrin hər birində təsvir olunan hadisələr ayrı-ayrı məkənlərdə (birinci mətbəyə məxsus böyük bir müdiriyyət odasında, ikinci - Şeydanın otağında, üçüncü - güllü, çiçəkli bir bağçada, dördüncü - məzarlıqda, beşinci - dustaqxanada) baş verir. Hərəkətin müəyyən hissəsinin qurtardığı məqamda pərdələr sona çatır.

Mənəvi-əxlaqi və ailə-məişət faciələrində bölgü sadədir. Bu əsərlər

dən realist üslubda yazılanları təkcə müclislərə, romantik üslubda yazılanları isə pərdələrə bölünür. Sosial-siyasi faciələrin kompozisiyası isə başqa tip faciələrin kompozisiyasından fərqlənir. Konfliktlik əsasında dayanan əvvəlcə daha böyük hissələrə ayrılır, sonra isə həmin hissələrin özü qismən kiçik parçalara bölünür. Məsələn, "Nadir şah" ilk növbədə müclislərə, müclislər - pərdələrə, pərdələr isə gəlişlərə bölünür. İkinci, üçüncü və dördüncü müclislərdən sonra onların davamı kimi xüsusi yarım müclislər verilir. Bu hissələr möhkəm surətdə bir-birinə bağlanırlar.

Romantik faciədə "müclis" in "pərdə" ilə əvəzlənməsi adi söz dəyişməsi olmayıb, dramaturgiyanın sinkretikləşməsi, teatr sənətinə yaxınlaşması ilə əlaqədardır. "Müclis" anlayışı, yəni sözün ifadə etdiyi estetik məna tutumu "pərdə" sözünün ifadə etdiyi estetik məzmunla tam sinonim deyildir. Bu anlayışlar arasında müəyyən oxşarlıq olsa da onlar bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Əvvələn, pərdə rus və Avropa dramaturgiyasının kompozisiyası üçün səciyyəvi olan şəkil (kartina) bölgüsünə uyğun gəlir; semiotik baxımdan sözün məzmununu teatr, tamaşa, səhnə anlayışları ilə bilavasitə bağlıdır. Müclis sözünün isə informativ yükü, semiotik məzmunu yüngülcə mənasında daha yaxındır. Bu fərq özünü dramatik məndəki başlanğıc remarkaların verdiyi informasiyalarda da aydın göstərir. Belə ki, müclislərə aid remarkalarda səhnə, onun quruluşu və tərtibi haqda, demək olar, heç bir məlumat verilmir. Pərdələrə aid remarkalarda isə səhnə barədə xüsusi məlumat olur.

Azərbaycan klassik dramaturgiyasında faciənin fabula və süjeti kimi kompozisiyası da tragik mahiyyətdədir. Bu cəhət özünü ən çox pyesin final hissəsində göstərir. Tragiklər hadisə və əhvalatları elə qururlar ki, əsər ölüm və qanlı, iztirab və təəssüflə, qorxu və təlaşla qurtarır. Əlbəttə, belə final təsadüfi olmayıb, faciə janrının poetikası, tragik kompozisiyasının təbiəti, nəhayət, sənətkarın dünyagörüşü və təsvir etdiyi hadisələrə münasibəti

ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz finalın faciənin həqiqi pafosunu təyin edir, həyatın gözəlliyi, insan ömrünün mənası və şirinliyi barədə aydın, nikbin hisslər oyadır.

"Müsi bəti-Fəxrəddin", "Dağilan tifaq" (son variant), "Nadir şah", "Şeyx Sənan", "İblis", "Od gəlini" faciələrində final janrın estetik təbiətinə tam uyğundur. Bu əsərlərdə hadisələrin sonu tragik qəhrəmanın bütün varlığını tanıdır, onun ideallarının həqiqi mahiyyətini açır. Fəxrəddin və Elxanın ölümü, Nəcəf bəyin etirafı, Nadir şah və Şeyx Sənanın iztirabları oxucunu daxilən saflaşdırmaqla pyesin ideya-pafosunu daha da nikbin edir.

C. Cabbarlının "Ulduz", "Ədirnə fəthi", S.S. Axundovun "Laçın yuvası" əsərlərində final özünün yüksək bədii-məntiqi həllini tapa bilmir. Müəlliflərin hadisələrə və obrazlara tendensiya ilə münasibəti, bədii konfliktə əvvəlcədən düşünülmüş niyyətlə həll etmək istəyi final səhnələrində tragik pafosu zəiflədir. Məsələn, vətəni, torpaqları əlindən aldığı üçün güclü bir iztirab keçirən Əmiraslan ağanın ("Laçın yuvası") estaz vəziyyətinə çatıb özünü öldürmə səhnəsindən sonra onun isti nəşi qarşısında Pəricahanın əks cəbhəyə keçməsi hadisələrin ümumi inkişafı ilə əlaqələnmədiyi üçün çox süni görünür. Buna baxmayaraq bütövlükdə Azərbaycan faciəsinin başqa kompozisiya elementləri kimi finalda da estetik baxımdan çox təbii, canlı, təsirli təsvir olunur və ümumi tragizmin bədii şərhində çox mühüm əhəmiyyət daşıyırlar.

Bədii əsərdə fabula, süjet və kompozisiya bir-birindən tamamilə ayrılıb, təcrid olunmuş poetika vahidləri deyil. Onların arasında qarşılıqlı əlaqə və nisbət vardır. Azərbaycan klassik faciələrində bu nisbət həmişə gözlənilir. Həm realist, həm də romantik əsərlərin hadisə əsası onların fəaliyyət əsasına uyğun gəlir. Belə ki, süjetin inkişafını xarakterlər, onların fəaliyyəti müəyyənləşdirir; eyni zamanda xarakterlər hadisələrə təkan verir, onların inkişafına təsir göstərir. Buna görə kompozisiyada hadisə və fəaliyyət bərabər nisbətdə yerləşdirilir və əsərin forma gözəlliyini təmin edir.

BÖYÜK YAZIÇININ YARADICILIĞINDA MÜƏLLİM OBRAZI

Asif HÜSEYNOV,

Əli Bayramlı şəhərindəki 16 sayılı məktəbin müəllimi.

Ədəbiyyatımızın, maarif və mədəniyyətimizin inkişafında Xalq Yazıçısı M.İbrahimovun misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun çoxsahəli ictimai fəaliyyətinin müəyyən dövrü bilavasitə maarif və mədəniyyətimizin inkişafı ilə bağlıdır. M.İbrahimov bir çox çıxışlarını və publisist yazılarını cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində, gənclərin elm-lərin əsaslarına yiyələnməsində və dünyagörüşlərinin formalaşmasında müəllimlərin roluna həsr etmişdir. Bu da maraqlıdır ki, biz onun bədi'i əsərlərində böyük ustalıqla yaradılmış müəllim obrazlarına da rast gəlirik.

M.İbrahimovun "Birinci dərs" hekayəsi mühüm məsələyə - savadsızlığın ləğv edilməsinə həsr olunmuşdur. Səmədin valideynləri: "Savadsız adamdan kor yaxşıdır" - deyir. Nəhayət, Səməd ağsaçlı müəllimlər qarşısında öyləşib dərs alır. Buna görə də Səmədin və valideynlərinin sevinci yerə-göyə sığır.

Yazıçının "Pərvizin həyatı" povestini, "Bağban Rövşən", "Qırmızı qalstuk" və "Murovdağın ətəyində" hekayələrini oxuyarkən tələbkar və mehriban müəllimlərin keçdiyi dərslər, imtahanqabağı şagird həyəcanları, qaynar uşaqların təşkil etdikləri ekskursiya və gecələr, habelə ağac ekən, bağ salan, ev heyvanlarına qulluq edən, valideynlərin yaxın köməkçilərinə çevrilən Səfərin, Fəridənin, Pərvizin, Rövşən və Ayazın tutarlı obrazları yaddaşımıza həkk olunur.

Ədəbin "Mehribanın dəftəri", "Fəridə və yoldaşları", eləcə də "Pərvizin həyatı" əsərlərində müəllim sənətkarlığı, müəllim ustalıq məsələlərinə geniş yer verilmişdir. "Mehribanın dəftəri" hekayəsində təsvir edilir ki, Leyla müəllimə birinci ildir ki, müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. O, şagirdlərə xarici dil öyrədir. Lakin müəllimənin həmişə əsəbi vəziyyətdə olması şagirdlərin ona yaxınlaşmasına mane olur. Məktəbin direktoru işə qanışır və bunun səbəblərini araşdırır nağa çalışır. Məktəb şagird təşkilatının sədri Güllər tanış olmaq üçün uşaqları Leyla müəllimənin evinə aparır. Məlum olur ki, Leyla müəllimənin ev işləri çoxdur, həyat

yoldaşı isə xəstədir. Nəticədə uşaqlar Leyla müəlliməni sevir və ev işlərində ona yaxından kömək edirlər.

"Pərvizin həyatı" povestində təsvir edilən Çinnaz müəllimə isə əksinə, səbri, gülərlük və mehribandır. Buna görə də uşaqlar onu sevir. Pərviz deyir: "Çinnaz müəllimənin üzü mənim anamın üzü kimi ağ deyil, gözləri də bir az balaca və girdədir. Ancaq üzündə elə mehriban bir şey vardır ki, onu mənim anama oxşadır".

Çinnaz müəllimə şagirdlərin müstəqil düşüncə və fikir yürütmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır. Bir dəfə Səfa, Fatma və Pərviz arasında bəxt və Allah haqqında mübahisə düşür. Uşaqlar Çinnaz müəllimənin yanına gəlirlər. Müəllimə birdən-birə məsələni izah etmir. Fikirlərini sübut etməyi uşaqların özlərinə təklif edir və bunun üçün əlavə suallar da verir. Nəhayət, Çinnaz müəllimə iki əkinçi haqqında bir nağıl danışır. Uşaqlar belə bir nəticə çıxarırlar ki, insanlar "bəxtlə" yox, əməklə, zəhmətlə yüksələ bilərlər.

Mirzə İbrahimovun müvəffəqiyyətli əsərlərindən biri də "Mədinənin ürəyi" hekayəsidir. Bu hekayədə pozulmaz ahəng üzərində qurulmuş bir müəllim ailəsi təsvir edilir. Hekayədə Yavər müəllim öz müsbət keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Təmiz qəlbə, yüksək mədəniyyətə malik olan bu insan şirin xəyallar, gözəl arzularla yaşayır. Yavər müəllim musiqi həvəskarıdır. O, insanda həyat eşqini qüvvələndirməklə ona təsir edib ucaltdan musiqini sevdir. Asudə vaxtlarında radio, qəzet və jurnallar onun həmsəhbətidir. Biz Yavər müəllimin öz peşəsinin ustası olduğuna inanırıq. O, məhəllə uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olan "Həyat komitəsi"ni təşkil etməkdə arvadı Mədinəyə əhəmiyyətli məsləhətlər verir.

Yüksək vətənpərvərlik və insani hisslər, tapşırılmış işə böyük məsuliyyətlə yanaşmaq, xalq işinə tükənməz məhəbbət, həyatdakı pis adətlərə nifrət, maarif, mədəniyyət uğrunda təmənnaşız mübarizə aparmaq M.İbrahimovun təsvir etdiyi müsbət müəllim obrazlarının əsas

keyfiyyətləridir. Bu xüsusiyyətlər müəllimin "Böyük dayaq" və "Pərvanə" romanlarında təsvir edilən Qoşatxan, Sahib, Səfəralı və Çerniyayevski surətlərində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Qoşatxan rayonda maarif şöbəsinə rəhbərlik edir. O, müəllim əməyinin qədrini bilir və onu yüksək qiymətləndirir. Qoşatxan ondan müəllim tələb edən kolxoz sədri Rüstəm kişiye deyir: "Müəllim istəyən qədrini bilir... Get müəllimə şərait yarat, sonra gəl, müəllim istə".

Qoşatxan ağıllı və əqidəli adamdır. O, yaşadığı rayonun ictimai işlərində fəal iştirak edir: maskalanmış Kələntər lələşləri işə edir. Rüstəm kişinin ətrafında cərəyan edən hadisələri, sədrin şöhrət azarına tutulmasını hamıdan tez dərk edir. Qoşatxan müəllim kəndlərin mədəni geriliyinə dözmür, tez-tez uzaq fərmalara baş çəkir, buradakı həkimsiz, məktəbsiz, kino-suz qalan adamların vəziyyəti üçün narahat olur. O, xalqın elm və mədəni cəhətdən irəliləməsində müəllimlərin konkret vəzifələrini araşdırır, onları bu işdə yaxından iştirak etməyə çağırır. Müəllim əməyinin mənasını dərk edən oxucu müəllimin rayon maarif şöbəsinin müdiri Qoşatxan barədə dediyi aşağıdakı sözləri həyəcənsiz oxumaya bilmir: "Əslinə baxsan ürəyi onu məktəbə, müəllimliyə çəkirdi... Kiçik sinələrində həyat eşqi və min bir arzu gəzdiren uşaqların qabağında durub dərs demək, əriyib onların gələcəyinə qarışmaq onun ən yüksək arzusu idi". Nə qədər müqəddəs, nə qədər qibətə edilməli bir arzu!

Müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan indi başdan-başa savadlılar ölkəsidir. Əlbəttə, yeni elm və müasir mədəniyyət ziyası xalqımızın həyatına ilk dəfə qığılcım şəkildə gətirilmiş, sonradan bu qığılcım şam şölesinə və nəhayət, bütün xalqımızın həyatını bürüyən bahar sabahının aydın şəfəqinə çevrilmişdir. Bəs zülmət dünyasında xalqın gözünü maarif ziyası ilə işıqlandırməyə çalışın və bununla da həqiqəti dərk etməkdə onlara yaxından kömək edən ilk maarif mücahidləri kimlər idi? Onları bu böyük xalq işi uğrunda dönməz mübarizəyə ruhlandırın hansı səbəblər, hansı prinsiplər idi?!

Oxucu bu sualların düzgün və aydın cavabını Azərbaycanın Xalq Yazıçısı M.İbrahimovun "Pərvanə" romanına tapabilir. Bu əsərdə ilk maarif fədailəri kimi təsvir edilən Sahib, Səfəralı, Çerniyayevski və s. kimi dərin məhəbbətlə yaradılmış obrazlarla tanış oluruq.

Sahib müəllim dərin biliyə, geniş dünyagörüşə malikdir. O, baş verən ictimai hadisələrə, xalqın gələcəyi ilə bağlı

məsələlərə fəal münasibət göstərir. Sahib müəllim cəhəltə qarşı mübarizəyə müəllim işinin tərkib hissəsi kimi baxır. Özü isə xalq arasında maarif və mədəniyyətin yayılması üçün əlindən gələni edir, xalqın balalarına pulsuz dərs deyir.

Mənəvi zənginliyi, elmi nailiyyətləri özü üçün ən qiymətli sərvət hesab edən Sahib müəllim Nərimanın sualına cavab verərkən deyir: "Məndə olan dövlət zamanəmizdə az-az adamlarda tapılar, oğlum. Elə dövlətəm var ki, nə zəlzələ, nə müharibə, nə talan, nə bəhaliq onu mənim əlimdən ala bilməz... O, nə qızıldır, nə varidətdir ki, bir gündə adamın əlindən çıxsın. O, bilikdir, elmdir ki, heç bir qüvvə onu cismimdən ayırmağa qadir deyil".

Sahib müəllim kimi Səfəralı müəllim də xalq cəhəltə yuxusundan oyadan ilk maarifçilər nəslinə mənsubdur. Parlaq müəllimlik istedadına, nəcib insani keyfiyyətlərə malik olan Səfəralı müəllim insanlar arasında ümumi cəhətlər olduğunu görür, dünya xalqlarının, xüsusilə Avropa xalqlarının qabaqcıl mədəniyyətinə, onların azadlıq sevən insanlarına yüksək hörmət bəsləyir və dərs dediyi şagirdləri də bu ruhdan təbiiyə edir. Bununla belə o, xalqın oğludur, xalqın qəhrəmanlıq tarixi ilə fəxr edir. "Koroğlu"nu, Vaqifi və Zakiri dərin bir övlad məhəbbəti ilə şagirdlərinə sevdirdi. Səfəralı müəllim xalqa xidmət etməkdən yüksək bərcə tanımayıb. O, təkcə xalqın bu günü üçün deyil, gələcəyi üçün də narahat olur. Səfəralı müəllim tələbələrinə "Gələcək həyatın və arzuların" mövzusunda sərbəst inşa yazdırmaqla onların əxlaqını, dünya-görüşünü və həyat məqsədlərini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Sahib və Səfəralının vətənpərvərlik xüsusiyyətləri bizə H.Zərdabi, M.Ə.Sabir, A.Səhəbət və bu kimi qabaqcıl Azərbaycan maarif mücahidlərini xatırladır.

"Pərvanə" romanında Çerniyayevski obrazı da sadə və səmimi bir insan kimi təsvir edilmişdir. Ən qapalı adamlar belə öz qəlbini ona açmaqdan çəkinmir. Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini yaxşı bilən və sevən Çerniyayevski bu xalqın azadlıq sevən ziyalı oğulları ilə dostluq edir, milli ziyalılar yetişdirməkdə onlara kömək göstərir. Çerniyayevskinin Səfəralı müəllimlə birlikdə Cəlil, Nəriman, Tofiq kimi azadfikirlər, yeniruhlu azərbaycanlı gimnaziya tələbələrini Semyon Sidoroviç Volkov kimi qaragurhuç müəllimlərdən müdafiə etməsi onu həqiqi bir ziyalı və bir insan kimi oxucunun nəzərində yüksəldir.

ÖMRÜN KAMİLLİK ÇAĞINDA...

Azərbaycanın ucqar dağ kəndlərindən birində - Qaraqarada (Yardımlı rayonu) dünyaya göz açdı. İkinci dünya müharibəsinin başladığı il idi. Atasının üzünü seçə, sesini fərqləndirə bilmədi - Babaqulu cəbhəyə göndərildi. Körpə şən səsə, fərəhli oxşamalara həsrət qaldı. Qeyrətli Qızbəs ana təkçə oğlu Bəybalanın deyil, kənd bağçasına verilən onlarla körpənin qayğısını çəkməli oldu.

Yaman günün ömrü az olarmış; atası müharibədən sağ-salamat qayıtdı, 1949-cu ildə balaca Bəybala birinci sinif getdi. Təhsilini Çayüzü kəndində, Yardımlıdakı M.F.Axundov adına məktəbdə davam etdirdi. Bu sonuncu məktəbdə oxuyarkən sonralar elmlər doktoru, professor olan Kamil Əliyev onun ən sevimli müəllimi oldu. Həmişə riyaziyyata meyl edən Bəybalanı Kamil

müəllimin obrazlı danışığı özünə çəkdi. Bədii mətnləri, xüsusən, şeirləri Kamil müəllimin ustalıqla çatdırması bu həssas şagirdi necə valeh etdisə bir də onda ayıldı ki, riyaziyyatdan xeyli soyumuşdur. "Əslində Kamil müəllimin sirli-sehrli səsi mənə özgə bir aləmə aparardı. Hər şeyi unudardım, nimdaş paltarımı da, soyuqdan donan ayaqlarımı da... Nağıllar aləmində yaşayırdım Kamil müəllimin dərslərində..." (Bəybala müəllimin çapa hazırladığı "Müəllim ömrü" kitabından).

Təhsilini Bakıdakı 72 sayılı məktəbdə davam etdirən Bəybalada ədəbiyyata maraqlı hissini yeni ədəbiyyat müəllimi Aliyə Haqverdiyeva daha da gücləndirdi. Təsədüfi deyildir ki, APİ-nin ibtidai təhsil pedaqogikası və metodikası fakültəsini bitirsə də, cəmi bir ildən sonra uğurla imtahan verərək həmin institutun Azərbaycan dili və ədəbiyyat fakültəsinə daxil oldu. Sevdiyi fənni 23 il Bakı şəhərindəki 36 sayılı məktəbdə tədris etdi. Bacarıqlı müəllim kimi tanındı, Bakı Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutuna işə dəvət edildi. Azərbaycan dili və ədəbiyyat kabinetində metodist kimi işə başlayan Bəybala müəllim iki ildən sonra həmin kabinetin müdiri təyin edildi. Kabinetdə çalışdığı ilk gündən tutduğu vəzifənin məsuliyyətli olduğunu hiss etdi. Hiss etdi ki, Bakı şəhərində çalışan yüzlərlə müəllim elmi-metodik yenilikləri məhz bu kabinet vasitəsi ilə öyrənməyə can atır. Respublikanın tanınmış metodist alimlərini, filoloqları, dərslük müəlliflərini mühazirəçi kimi instituta cəlb edir. Az keçmir ki, orta məktəb müəllimləri etibarlı, mötəbər metodik mərkəzin, mənbəyin yarandığına əmin olurlar. Azərbaycan dili və ədəbiyyat kabineti onların gedəcək yeri olub, sərbəst fikir mübadiləsi üçün elmi ocağa çevrilir: "Uzun illər orta məktəbdə iş ədiyimdən müəllimlərin dörd-sərinə yaxşı bildirdim. Bilirdim ki, məktəbə gələn çinovniki müəllimi narahət edən, düşündürən problemlər az maraqlandırır. Onu da bildirdim ki, bu çinovniklərlə müəllimlərin arasında səmimi münasibətin yaranması müşkül işdir. Əgər belədirsə, işgüzar mühitin yaranacağına ümid bəsləmək olardı. Elə bir mühitin, ab-havanın yaranmasına çalışırdım ki, müəllimlər bu kabinetdə arzularını, düşüncələrini sərbəst şəkildə dilə gətirsinlər, qarşılaşdıqları problemlərdən danışsınlar və ağılabatan fikir eşitsinlər" ("Müəllim ömrü" kitabından).

Klassik ədəbiyyatımızın mürəkkəbliyini, bununla bağlı təlim prosesində ciddi çətinliklərin yarandığını yaxşı bildiyindən xüsusi proqram hazırlayır. Mərhum ədəbiyyatşünas Məmmədli Əsgərovu proqramla tanış edir. M.Əsgərov mövzuların yalnız bir qismini tədris edəcəyini bildirir. Proqramda nəzərdə tutulan digər mövzuların tədris etmək üçün tanınmış əruz bilicisi mərhum Əkrəm Cəfər instituta dəvət edilir.

Tanınmış metodist alimlərdən mərhum Ağadadaş Babayev, professor Şəmistan Mikayılov, professor Rəfiqə Mustafayeva kabinetdə ardıcıl mühazirə oxuyan müəllimlər olurlar.

Mərhum Əziz Əfəndizadəyə müəllimlərlə müntəzəm ünsiyyətdə olmaq imkanı yaradılır.

Professor Bəşir Əhmədovun instituta cəlb edilməsi kabinetdə ciddi diskussiya, qiymətli elmi mübahisə yaranmasına güclü təsir edir.

Bələ bir qaynar mühitin, yaradıcılıq ovqatının yaranmasına nail olan Bəybala müəllim istər filologiya, istərsə də rəttodika sahəsində dərin biliyə, hərtərəfli məlumatla malik olmağın zəruriliyini öz-özlüyündə bir daha etiraf edir: "Qərribə vəziyyət yaranmışdı, istər iş yerində - kabinetdə olarkən, istərsə də məktəbləri gəzərkən müəllimlər

mənə onlarca sual verir və ağılabatan cavab gözləyirdilər. Bu suallar müxtəlif məzmununda olurdu. Ədəbiyyat tarixindən suallar verildiyi kimi, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin, metodikanın ən müxtəlif problemləri barədə də soruşur və güman edirdilər ki, bütün bu məsələləri mən bilirəm. Kabinetə işə dəvət ediləndən birçə həftə sonra anladım ki, mən bütün bu məsələlər barədə bilməyə borcuyam..." ("Müəllim ömrü"ndən).

Ev telefonu şəhərdə çalışan dil-ədəbiyyat müəllimlərinin, demək olar ki, hamısına verilib. Gecədən xeyli keçmiş zəng edən, səsindən əsəbilik, gərginlik duyulan gənc müəllim bu gün həmkarları ilə bir cümlənin sintaktik təhlili ilə bağlı mübahisə etdiyini bildirir, yardımçı olmağı, həqiqəti aşkara çıxarmaqda köməkçiyə çevrilməyi xahiş edir; "Kabinetdə işə düzələndən az sonra onu da hiss etdim ki, dilçiliyin bütün sahələri ilə bağlı elmi ədəbiyyatı yenidən, həm də əməlli-başlı mütlaliyə etməliyəm. Mənə müraciət edən müəllimi birçə məsələ maraqlandırır: ağılabatan, elmi, məntiqli cavab!" ("Müəllim ömrü"ndən).

Onun işində bir maraqlı cəhət də var idi: mühazirəçi ilə müəllimlərin arasında tez-tez baş verən elmi mübahisələrə münasibət bildirməli idi; nəticə çıxarılmasında son söz deməli, necə deyərler, münsif olmalı idi. Bu işə hərtərəfli mütlaliyə, dərin bilik, tədqiqatçılıq bacarığı tələb edirdi.

Gecəni-gündüzə qatır, yorulmadan öz üzərində çalışır, müəllimlərin etibarlı köməkçisi olur. Bu gün "Bəybala müəllim orta məktəb müəllimlərinin arasında Əziz Əfəndizadə nüfuzunu qazana bilmişdir" (*Akif Məmmədov*).

Müəllimlərlə şifahi ünsiyyətlə kifayətlənmir; elə 80-ci illərdən pedaqoji mətbuatda ardıcıl çıxış etməyə başlayır. Çap etdirdiyi yazıları müvafiq qruplaşdırmaq çətin-dir, çünki ədəbiyyat təliminin elə sahəsi, olmamışdır ki, münasibət bildirməsin. "Azərbaycan müəllimi" qəzetində, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", "Azərbaycan məktəbi" jurnallarında bədii əsərlərin öyrədilməsi yollarından danışılan məqalələri ("Sözə, obrazlı təfəkkürə məhəbbət", "Ədəbi təhsilə diqqət", "Ədəbi təhsilin keyfiyyəti nəmi-nə", "Şam əgər yanarsa, yaşayır demək", "Aşıq Ələsgərin "Ay yağar qar, qar" təcnis-inin tədrisi", "Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığının tədrisi" və s.) müəllimlərə meto-dik kömək baxımından diqqəti çəkir.

Dinlədiyi çoxlu sayılı dərslərdən bir çoxu barədə məqalələr ("Açıq dərslin məziyyətləri", "Dərsin dəyəri", "Dərs müəllimin əsəridir", "Dərs - 45 dəqiqəlik aləm" və s.) çap etdirir, maraqlı iş üsulları, qabaqcıl təcrübə ilə oxucuları - müəllimləri tanış edir.

Metodikanın müxtəlif problemlərinə həsr edilən məqalələri ("Bədii mədəniyyə-timizə maraqlı", "Mənəvi sərəvətimiz layiqincə öyrədilməlidir", "Klassik irsə münasibət-lə" və s.) təkçə orta məktəb müəllimlərinin yox, metodist alimlərin də ciddi marağına səbəb olur.

Çap etdirdiyi metodik vəsaitlərdə ("Məktəb islahatı: Azərbaycan dili təliminin vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi yolları", "Əruz vəznində yazılmış əsərlərin tədrisi haqqında", "Sinifdənəxaric oxunun təşkili və şagirdlərin ədəbi biliklərinin dərinləşməsinə onun təsiri", "Azərbaycan dili" dərslərinə dair qrammatik tərif və qaydaların mahiyyətinə dair" və s.) günün ən vacib elmi-metodik problemlərinə diqqəti çəkir.

Tədqiqatçı kimi fəaliyyətində önəmli yer tutan proqram və dərslərlə bağlı araşdırmaları onun nüfuzunu daha da artırır. Hazırda orta ümumtəhsil məktəblərində istifadə olunan proqramların hazırlanmasında böyük zəhmət çəkir. VIII sinif üçün tərtib etdiyi (dosent S.Hüseynoğlu ilə birlikdə) proqram məktəb təcrübəsində özünü doğrul-duur. Həmin sinif üçün S.Hüseynoğlu ilə hazırladığı "Ədəbiyyat" dərsliyi orijinallığı ilə seçilir, müəllimlərin və şagirdlərin böyük rəğbətini qazanır.

Bəybala müəllimin 60 illik yubileyi ilə əlaqədar iş yoldaşlarının, dost-taşılarının ürək sözləri yazılmış xatirə dəftərindən bir neçə nüsxəni oxuculara çatdırırıq.

"Bəybala müəllim institutumuzun hörmətli və işgüzar müəllimlərindəndir. O, kabinetin işi ilə məhdudlaşmır, institutun bütün işlərində fəal iştirak edir" (*M.Seyidov, institutun direktor müavini*).

"Bəybala müəllim bizim - orta məktəbdə çalışan müəllimlərin yaxın məsləhət-çisi və hamisidir. Onun elmi-metodik köməyinə həmişə ehtiyacımız var" (*Aliyə Təh-masib, 132 sayılı məktəbin direktoru*).

"Doğru deyirlər ki, Bəybala müəllim yumoru sevir, zarafatından qalmır. Lakin bu zarafatçı adam öz işinə son dərəcə ciddi yanaşan, məsuliyyətli münasibət bəsləyən bir adamdır. Bu onun xarakterinin bütövlüyünə səbəb olmuşdur. Mənim onunla dostluq etməyimin bir, bəlkə də birinci səbəbi onun xaraktercə bütöv və ciddi adam olmasıdır" (*S.Hüseynoğlu, APU-nun dosenti*).

Bəybala müəllim ömrünün kamillik çağını yaşayır. İnsanlara xeyirxah niyyətdə xidmətdə keçən ömrün kamillik dövrünün də uzun və səmərəli olmasını arzulayıq.

SUALLARA CAVAB

Sual. “Onun əleyhinə çox danışirlar” cümləsindəki “əleyhinə” sözünün tərkib hissələri hansılardır?

A.Xəlilova, Bakı şəhəri.

Cavab. “Əleyhinə” sözü qoşmadır və müasir dil baxımından bu sözü, eləcə də digər köməkçi nitq hissələrini tərkib hissələrinə (kök və şəkilçiyə) ayırmaq münasib deyil. Məlumdur ki, qoşmalar tədricən əsas nitq hissələrindən yaranır və bu yaranma prosesi müxtəlif qoşmalarda müxtəlif mərhələdədir. “Əleyhinə” sözünün mənsubiyyətə görə dəyişməsi (əleyhimə, əleyhimizə, əleyhinizə) göstərir ki, bu söz də qoşma kimi tam formalaşmayıb, daha doğrusu, onda əsas nitq hissələrinə məxsus bəzi əlamətlər qalıb. “Haqqında” (haqqımda, haqqımızda) “barəsində” (barəmizdə, barənizdə, barəmdə) qoşmaları da belədir. Maraqlıdır ki, hər üç qoşmanı müxtəlif şəxslər üzrə mənsubiyyətə görə dəyişdirmək mümkün olduğu halda, “əleyhinə” sözü təkəə yönlük, “barəsində” və “haqqında” qoşmaları isə yerlik halda işlənir.

Göründüyü kimi, hər üç qoşmada mənsubiyyət və hal şəkilçiləri aydın seçilsə də, kökləri (əleyh, barə, haqq) müasir dilimizdə işlənmiş (“haqq” sözü bir qədər fərqli semantikada işlədilir). Deməli, lazım gəlsə, bu sözləri tərkib hissələrinə yalnız etimoloji cəhətdən ayırmaq mümkündür. Məsələn, “əleyhinə” qoşmasının etimoloji kökü ərəb dilində “onun üzərinə”, “onun ziddinə” mənasında işlənən “əleyh” sözüdür (“Ərəb və fars sözləri lüğəti”, 1967, səh. 182). Dilimizdə həmin kökdən olan “əleyhdar” sözü də işlənir. “Barəsində” qoşmasının etimoloji kökü isə fars mənşəli “barə” (haqqında, xüsusunda) sözüdür.

Sual. “Onlar bu barədə bir-birinə heç nə demədilər” cümləsindəki “bir-birinə” sözü hansı nitq hissəsidir?

S.Əhmədova, Bakı şəhəri.

Cavab. “Bir-birinə” sözü əvəzlikdir. Lakin orta və ali məktəb dərslərində haqqında bəhs edilən əvəzlilərdən müəyyən qədər fərqlənir. Əvvəlcə, bu sözü əvəzlik kimi xarakterizə edən ümumi cəhətlər haqqında:

a) “Bir-birinə” sözü ismi əvəz edir. Məsələn, “Yoldaşlar bir-birinə inanmadılar” cümləsində “yoldaşlar” sözünü əvəz etmişdir.

b) Hər hansı bir əşyanı adlandırır, onu ümumi şəkildə ifadə edir. Bu xüsusiyyət bütün əvəzlilərdə var. Məsələn, “o” haqqında danışılan bütün şəxsi və əşyaları, “nə isə” məlum olmayan əşyaları və s. ümumi şəkildə ifadə edir.

c) Bu əvəzlik əvəz etdiyi isimdən asılı olaraq həm kim? həm nə? həm də hara? suallarına cavab verir. Məsələn: “İndi hamı bir-birinə (kimə?) yardım etməlidir”, “Bu iki hekayə bir-birinə (nəyə?) çox yaxındır”, “Bu iki kənd bir-birinə (haraya?) çox uzaqdır”.

d) Misallardan göründüyü kimi, “bir-birinə” sözü ismi əvəz etdiyi üçün ismin suallarına cavab verir, isim kimi hallanır (bir-birinin, bir-birinə

və s.) və qoşmalarla işlənir (bir-biri ilə, bir-biri üçün).

Digər qoşmalardan fərqli cəhətləri isə aşağıdakılardır:

a) İsmi əvəz etsə də, adlıq halda işləmə bilmir, yəni “bir-biri” sözü ayrılıqda yox, ancaq hal şəkilçiləri və qoşmalarla işlənir. Bəzi qrammatik anlayışlarda da buna oxşar vəziyyəti müşahidə etmək olur. Məsələn, feli sıfətlərdən biri **-dıq⁴** üzərinə mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaqla (yazdığım, gördüyüm), qayıdış əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə (özünü, özünü və s.) işlənir.

b) Bəzi əvəzlilərin konkret olaraq hansı suala cavab verdiyi aydındır. Deyək ki, **mən, sən, biz, siz, kimsə, heç kim, hər kim** və s. həmişə **kim?** sualına, **nə isə, heç nə həmişə nə?** sualına, **elə, belə, həmin, bütün** əvəzliləri isə **hansı?** sualına cavab verir. “Bir-birinə” əvəzliyi isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yerindən asılı olaraq ismin hər üç sualına cavab verə bilər. Bu, həmin əvəzliyin hansı mənalı isimlərin qarşılıqlı münasibətini ifadə etməsindən asılıdır. Belə ki, insan bildiren isimləri əvəz edəndə **kim?** (müxtəlif hallarda), cansız əşya, heyvan və bitki bildiren isimlərdə **nə?**, yer bildiren isimlərdə isə **hara?** sualına cavab verir.

c) İşlənmə yerindən asılı olaraq ya iki, ya da çoxlu əşyanın qarşılıqlı münasibətini ifadə edir: “Sənubər və Afət bir-biri ilə dost idilər” (iki şəxsin münasibəti); “Məşədəki ağaclar bir-birinə çox yaxın bitmişdi” (çoxlu əşyanın qarşılıqlı münasibəti).

Bizcə, bu əvəzliyi yuxarıda deyilənləri nəzərə alıb **qarşılaşdırma əvəzliyi** adı ilə dərsləklərə salmaq olar.

Sual. “Müzakirə olun”(maq), “istifadə olun”(maq), “əməl olun”(maq) felləri hansı qrammatik mənə növündədir?

S.Məmmədova, Bakı şəhəri.

Cavab. Bu sualın yaranması, bizcə, iki mənbə ilə bağlıdır. VI siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsləyinin 30-cu səhifəsində “istifadə olundu” feli şəxssiz növə misal gətirilmişdir. TQDK-nın “Azərbaycan dili” test bankında isə belə bir test təqdim olunur:

“187. Xəbəri şəxssiz fellə ifadə olunmuş cümləni göstərin.

A) Qapı taybatay açıldı. B) Adil tərda yaxşı çalırdı. C) Qanunlara niyə əməl olunmur? D) Düşməni geri çəkildi. E) Əmanət öz sahibinə qaytarıldı”. (“Azərbaycan dili” test bankı, I hissə, səh. 64).

Görmək çətin deyil ki, test tərtibçiləri düzgün cavab kimi C bəndini götürmüş, “əməl olunmur” felini şəxssiz növ hesab etmişlər. Bizcə, hər iki mənbədəki fikir yanlışdır. Adını çəkdiyimiz dərsləyin elə özündə də çox aydın şəkildə yazılır: “...şəxssiz növ fellər isə yalnız **-ıl** şəkilçisinin köməyi ilə (tapşırığa əməl edildi) düzəlir (səh. 31). Sizin sualda göstərdiyiniz hər üç feldə subyekt məlum deyil (həm məchul, həm də şəxssiz fellərdə belədir). “İstifadə olun”maq və “əməl olun”maq fellərinin işləndiyi cümlələrdə mübtədə olmur (Bu, şəxssiz növün xüsusiyyətidir), “müzakirə olun”maq feli işlənən cümlədə isə mübtədanın olması mümkündür: **“Qanun layihəsi müzakirə olundu”** (bu isə məchul növün əlamətlərindəndir). Lakin sadalanan cəhətlər həmin felləri nə məchul, nə də şəxssiz növə aid etməyə əsas vermir. Çünki hər üç sözdə növ şəkilçilərini ayırmaq mümkün deyil: **-ın⁴** şəkilçisini ayırdıqdan sonra yerdə qalan hissələr (“müzakirə ol”, “istifadə ol”, “əməl ol”) müstəqil işlənir. Əgər növ şəkilçisini ayırmaq mümkün deyilsə, belə felləri, şübhəsiz, məlum növə aid etmək lazımdır. Ümumiyyə-

yətlə, növ şəkilçiləri olmayan bütün fellər subyekt – iş münasibətinə baxmayaraq, məlum növdədir. Çünki qrammatik növləri müəyyənləşdirərkən subyekt – iş münasibətindən daha çox, sözün morfoloji tərkibinə (şəkilçinin ayrılması, növün təsirli və təsirsiz fəldən düzəlməsi) fikir vermək lazımdır. Əgər subyekt – iş münasibətini əsas götürsək, əslində məlum növdə olan aşağıdakı felləri başqa növlərə aid etməliyik: Gün **çıxdı** – qayıdış növü və oxşayır, gün həm subyekt, həm də obyektədir. “Süd **dağıldı**” – məchul növü oxşayır, südün kim tərəfindən dağıldığı (subyekt) məlum deyil. “Uşaq **dilləndi**” – qayıdış növdə olduğu kimi, subyekt (uşaq) həm də obyektədir. “Qoşun hissələri **birləşdi**” – qarşılıq növdə olduğu kimi subyektlər (qoşun hissələri) hərəkəti qarşı-qarşıya icra edir.

“Uşaqlar **gəldilər**” – hərəkət birgə icra olunur (birgəlik növdə olduğu kimi). **Ayıldı, bayıldı** kimi fellərdə isə qayıdış növü mənası var. Lakin göründüyü kimi, subyekt – iş (hərəkət) münasibətindən asılı olmayaraq, növ şəkilçiləri işlənmədiyindən **çıxdı, dağıldı, dilləndi, birləşdi, gəldi, gəldilər, ayıldı, bayıldı** və s. bu kimi fellər məlum növ hesab edilir. Sualda göstərilən fellər də belədir, qeyd etdiyimiz səbəblərdən onlar da məlum növdədir.

Sual. “Mən çoxdan belə qərara gəlmişəm” cümləsini üzvlərinə görə neçə təhlil etmək olar?

S.İmanov, Saatlı rayonu.

Cavab. “Qərara gəlmişəm” – feli xəbər, “mən” – əvəzləklə ifadə olunan mübtədə, “çoxdan” – zərflə ifadə olunan zaman zərfliyi, “belə” isə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan tərzdədir. Cümlədə nisbətən “dolaşılıq” yaranan “belə” sözünün feli xəbərə aid olsa da, tərzi-hərəkət zərfliyi yox, təyin kimi işlənməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin söz frazeoloji felle ifadə olunan xəbərin ancaq birinci tərəfinə (“qərara”) aiddir, onun necəliyində işarə edir. Təbii ki, bu da “qərara aldım” frazeoloji birləşməsinin tərəfləri arasında sabitləşmənin tam başa çatması ilə bağlıdır. Aşağıdakı cümlələrdə də bu hal müşahidə etmək olar: 1) Məlik axırda **bu** qərara gəldi ki, ora adam göndərsin; 2) Uşaqlar **bu işə ciddi** həvəs göstərmədilər; 3) Hökmdar **dərin** xəyala getmişdi. Cümlələrdəki “bu”, “ciddi” və “dərin” sözləri feli xəbərlərin birinci tərəflərinə aid olan təyinlərdir.

Xəbəri **başla düşmək, qulaq asmaq, əldən düşmək** kimi tərəfləri tam sabitləşən frazeoloji fellərlə ifadə olunan cümlələrdə bu hal mümkün deyil. Məsələn: “Mən çoxdan belə başla düşmüşəm” tipli cümlələrdə “belə” sözü tərzi-hərəkət zərfliyidir.

Sual. “Qızlar pəncərə yığmaqdan qayıdırdılar” cümləsindəki “pəncərə yığmaqdan” birləşməsi hansı cümlə üzvüdür?

H.Əliyeva, Göyçay rayonu.

Cavab. “Pəncərə yığmaqdan” birləşməsi yer zərfliyidir. Cümlədə həmin birləşmənin qızların qayıdığı yeri bildirməsi çox aydın hiss olunur və “nədən?” yox, “haradan?” sualına cavab verir. İşləndiyi hal dəyişmədən bu birləşmənin obyekt mənasını gücləndirməklə onu tamamlıq yerində işlətmək olar. Məsələn: “Odun götürmək **pəncərə yığmaqdan** çətindir”; “Qızlar **pəncərə yığmaqdan** zövq alırdılar” və s.

Akif MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi.

İFADƏ MƏTNLƏRİ

Hazırda istifadə olunan ifadə mətnləri məcmuəsinin təkmilləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Respublika Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşı, pedaqoji elmlər namizədi **Çimnaz ƏLİYEVA** müəllimlərin ehtiyacını nəzərə alaraq yeni ifadə mətnləri hazırlamışdır. Jurnalımızın bu sayından başlayaraq həmin mətnləri dərc edirik.

V SİNİF DƏRDİM BAŞQA DƏRDDİR

Bir gün dəmirlə qızılı dəmirçi dükanında zindanın üstünə qoyub döyüdü. Qızıl gördü ki, dəmir döyüldükcə fəryad edir, haray qoparır. Axırda dözməyib qonşusuna deyir:

- Ay dəmir, niyə haray salmışam? Mən qiymətdə səndən bahalı olsam da, səsimi çıxartmıram. Amma sən sən dünyanı başına alıb. İkimizi də eyni zindanın üstündə eyni çəkiclə döymürlər məgər?

Dəmir dərdindən bir ah çəkib yanıqlı-yanıqlı dilləndi:

- Eh, ay qonşu, məsələ qiymətdə olsaydı, dərdim nə idi ki. Məni bağrıdan ayrı səbədi. Bilirsənmi, ay qızıl, sən qızılсан, səni döyən dəmir idi, özgəsidir. Amma mən bədbəxt dəmiri döyən özümünküdür, dəmir idi. Özümünkü döyür məni, özümünkü.

(Şifahi xalq ədəbiyyatından. 93 söz)

SƏNƏ DƏ QALMAZ

Bir şahın gözəl bir bağı vardı. Bu bağda bir hacıylə quşu uzun illər özünə yuva qurub bala çıxarırdı.

Bir gün bağban gördü ki, bir ilan ağaca dırmaşır. O, hacıylə qəfildən sancdı. Bağban bu xəbəri şahı çatdıranda hökmdar köksünü ötürüb dedi:

- Hacıyləyin bu hayıfı ilanda qalmaz.

Bir gün bağban ilanı öldürdü. Şah bağbanı yanına çağıraraq dedi:

- İlanı öldürməkdə yaxşı etmişəm. Amma ilanın da hayıfı səndə qalmaz...

Günlərin bir günü şah bağbanın əlindən hirsənib qəzəbləndi. Onun boynunun vurulmasını əmr etdi. Cəllad hökmini yerinə yetirmək istəyəndə bağban söz demək üçün izn istədi. Şah icazə verdi. Bağban baş endirib:

- Hökmdar sağ olsun, - dedi, - ilan hacıyləyi çalanda, "Hayıf ilanda qalmaz", - dediniz. İlanı mən öldürdüm. Yenə dediniz ki, bu hayıf səndə qalmaz. İndi budur, özünüz mənim boynumun vurulmasını əmr edirsiniz...

Bağbanın nə demək istədiyini başla düşən şah güldü, onu azad etdi.

Beləliklə, müdrik bağban öz ağı ilə padşahın qəzəbindən azad oldu.

(Şifahi xalq ədəbiyyatından. 147 söz)

BU NECƏ DİNDİR...

Elmi, qəhrəmanlığı, yüksək əxlaqı və islama sevgisi ilə bütün müsəlmanların sevimlisi həzrəti Əli bir döyüşdən qayıdanda bürüncəyini itirir. Bir müddətdən sonra bürüncəyini bir əcnəbinin əynində görür. Gedib vəziyyəti qaziya danışır və bürüncəyi əcnəbidən geri almasını xahiş edir. Qazi həmin kişini

yanına dəvət edir və məsələni ona bildirir. Sonra isə imamdan soruşur:

- Bürüncəyin sənin olduğunu sübut edə bilərsənmi?

Həzrəti Əli deyir:

- Bürüncək mənimdir, amma sübutum yoxdur.

Qazi eyni sualla əcnəbiyə müraciət edir. Əcnəbi də deyir:

- Bürüncək mənimdir.

Həzrət Əlinin sübutu olmadığı üçün qazi işi əcnəbinin xeyrinə həll edir. Bürüncəyi də götürüb evə gələn əcnəbi fikirləşir: "Heç kəs həzrəti Əlinin sözünə şübhə etmir, ancaq qazi işi mənim xeyrimə həll etdi". O, həzrəti Əlinin yanına gedir.

- Ya Əli, bu bürüncək sənindir. Döyüşdən qayıdanda atın türkindən düşdü, mən də götürdüm. Ancaq qazının qərarı məni təəccübləndirdi. Bu necə ədalətdir, necə dindir ki, bir əcnəbinin haqqını Sizin haqlı iddianızdan üstün tutur. Mən sizin dini qəbul edirəm.

Həzrəti Əli bürüncəyi ona halal edir.

(Hədislərdən. 154 söz)

VI SİNİF ANA-BALA MƏHƏBBƏTİ

Şah Abbas ölkəni gözməyi çox sevirdi. Bir dəfə yenə ölkəni gözmək fikrinə düşür. Onun faytonuna dörd yaxşı at qoşurlar.

Şahın dəstəsi xeyli yol gedir. Gəlib bir dağ çayının sahilinə çatırlar. Körpü olmadığı üçün çaydan keçməli olurlar.

Atlar çayın ortasına qədər gəlir və dayanırlar. Faytoncu nə qədər edirsə, atlar getmir.

Bu vaxt onlara bir araba yaxınlaşır. Arabaya iki arıq at qoşulur. Qoca araba arabasını sürüb çaydan keçir.

Şah təəccüblənir və əmr edir ki, arabanı saxlasınlar. Arabaçını şahın yanına gətirirlər. Şah Abbas ondan soruşur:

- Qoca, mənim faytonum yüngül, atların isə ölkənin ən yaxşı atlarıdır. Onları mənə Türkiyədən, Əfqanıstandan göndəriblər. Necə olur ki, sənin arıq atların çayı keçir, mənim atların isə keçə bilmir?

Qoca cavab verir:

- Şah sağ olsun, Sizin atların hər biri bir ölkədən gəlib. Onlar bir-birinə yaddırlar. Ona görə də faytonu çəkmək istəmirlər. Mənim atların isə ana-balaadırlar. Ana balasına, bala da anasına kömək edir, biri-birinə əziyyət vermək istəmirlər. Mənim arabamı ana-bala məhəbbəti çəkir.

(Şifahi xalq ədəbiyyatından. 157 söz)

O ADIN QARŞISINDA BİR QUL TƏK...

Səhər tezdən idi. Xoruzlar banlayırdı. Məscidin minarəsindən azan səsi eşidilirdi. Ana arıq oyanmışdı. O, təndirə çörək yapırırdı. Ağbircəkli ana bu çörəkləri əziz və mehriban oğlu üçün bişirirdi. Oğlu Cəfər oxumaq arzusunda idi. Ana oğlunu bu arzusuna çatdırmağa söz vermişdi. Bu çörəklərin pulu ilə uşaq məktəbə gedəcək, təhsil alacaqdı. Ana öz oğlunu bilikli, xoşbəxt etmək istəyirdi. Oğlu isə ailəsinə, anasına kömək etməyi arzulayırdı.

Balaca Cəfər oyanıb anasının yanına gəlirdi.

- Ana, çörək bişirmək ağır işdir?! Yorulursansa, bişirmə.

- Çörək bişirmək asandır, oğlum. Çörəkçilik xeyirli işdir, bərəkətli peşədir.

Qoy o, sənə kömək etsin. Oxuyarsan, sonra da işlərsən özün üçün.

- Yox, mən sənə üçün işləyəcəyəm, ana, hamımız üçün işləyəcəyəm!

Cəfər anasının bişirdiyi çörəklərə baxdı və dedi:

- Ana, sənə çörəklərin yarışığı deyil, ancaq çox dadlıdır. Niyə belədir?

- Çünki mən o işi həvəslə, qeyrətlə görürəm. Adam görərkən zəhmətini mə-

nasız işə sərf etməsin, bala.

Oğlan anasının əllərini öpdü və sonra onun qıçlarını qucaqladı:

- Ana, ana! Sən nə yaxşısan! Mən... mən... sənə qul olacağam, ana! Hamının xidmətçisi olacağam.

Bu uşaq böyük Azərbaycan şairi, yazıçısı və dramaturqu Cəfər Cabbarlı idi.

(S.Dağlıdan. 171 söz)

VII SİNİF EHTİYATLI OL

Deyilənlərə görə, Göycə mahalında Rəhim adlı bir aşiq varmış. O həm aşiq, həm də müdrik el ağsaqqalı imiş. Aşiq Rəhimin oğlu qonşu obada yaşayırmış.

Bir gün oğlu atanın yanına gəlir. Xoş-beşdən sonra ağsaqqal oğlundan soruşur:

- Oğul, de görüm, qonşuların nə təhər adamları? Od-ocaq qonşusu olmaq olar, ya yox?

Oğlu cavab verir ki, ay dədə, üç qonşum var, üçü də canlara dəyəsi adamlardır. Birinə bir az pul lazım idi, mən də verdim, dua eləyə-eləyə getdi.

Qonşumun biri də xahiş elədi ki, atını ver, qonşu obaya dəyim qayıdım. Onun da sözünü yerə salmadım.

Bir qonşum da gəlib ki, yerimizin arasındakı daşı bir azca sənə yerinə tərəf tərpedək. Mənim torpağım darısqallıq edir. Ona dedim ki, indi vaxtı deyil. Torpağın işinə yazda baxarıq.

Dünyagörmüş ata cavab verir ki, oğul, borca gələnə deməliydin həmişə gəl get. Çünki əl tutmaq mərd işidir.

At istəyəndə deməliydin ki, öz atın kimi apar-götür. O ki qaldı daşın yerini dəyişmək istəyəndə qonşuna... Görək ona deyəydin ki, səninki sənə, mənimki mənə. O, xain adamdır. Çünki qonşu torpağına göz dikmək namərdlikdir. Bu adamla ehtiyatlı ol.

(Şifahi xalq ədəbiyyatından. 178 söz)

DÜŞMƏNİN MƏRDLİYİ

Hüseyn ağanın evində ziyafət idi. İsrafil ağa da orada idi. Ziyafətin sonunda o, ev yiyəsinə dedi:

- Gəlsənə, bir eşiyə çıxmaq, havamızı dəyişək!

- Yaxşı olar, - deyər ev yiyəsi razılaşırdı.

İsrafil ağa kürkünü çiyinə saldığı, onlar bayıra çıxdılar. Lopa-lopa qar yağırırdı. Şaxta-boran bir az da şiddətlənmişdi. Soyuq adamın iliyinə işləyirdi. Çovğun qarı İsrafil ağanın üzünə çırpırdı. Ağa üşüdü, kürkünü daha bərk büründü. Amma o, çəpərin o üzündə tüfənginin soyuq qundağını üzünə söykəyib onu nişan alan Kərəmdən xəbəri yox idi. Arxası Kərəmə tərəf dayanmışdı. Kərəm ağanın üzünü ona tərəf çevirməsini gözləyirdi. Düşməni arxadan vurmağı sənənin sığırdırmırdı.

Qar bir az da bərkidi. İndi göz-gözü görmürdü. Birdən İsrafil ağa dağlarda yaşayan Kərəmi xatırladı, onun halına acıdı:

- Can, can, a Kərəm! Görəsən, indi hardasan?... Bu qiyamətdə, bu şaxtada-boranda dağlarda necə dözürsən?

- İsrafil ağa, kiminlə söhbət edirsən?

Xəyaldən ayrılan ağa:

- Heç kimlə, Kərəmi xatırladım, - dedi və içəri keçdi.

Bu sözləri eşidən Kərəm özünü itirdi. Öldürməyə gəlmiş düşməninə bu etibarı görüb qolları boşaldı. "İndi ona əl qaldıra bilmərəm", - deyib ata mindi. Güllələri göyə boşaldı atını sürdü.

Güllə səsinə İsrafil ağa da, ev sahibi də, nöqərlər də həyəət çıxdılar. Hamıya aydın idi ki, Kərəm burda imiş.

Kərəmin bu hərəkəti İsrafil ağanı yaman sarsıtdı: "Cəsəretə bax! Gör dəlməcə hara gəlib. Bəs niyə o gülləni havaya boşaltdı? Yoxsa mənim sözlərimi eşitdi". Ağa ürəyində düşməninin mərdliyinə "afərin" dedi.

(F.Eyvazlıdan. 217 söz)

VIII SİNİF YAŞILBAŞ KİBRİT ÇÖPÜ

Yaşılbaş kibrit başqa kibrit çöplərilə birlikdə dünyaya gəldi. Onu da o biri çöplərlə birlikdə kibrit qutusuna yığdılar.

Bir gün o gördü ki, çöplərdən birini çıxarıb qutunun divarına çəkdi. Çöp alovlandı, yanmağa başladı. Yaşılbaş qorxudan tir-tir əsməyə başladı:

- Vay, bu nədir? Yoxsa bizi də yandıracaqlar? Biz bunun üçünmü dünyaya gəlmişik? Yox, mən yanmaq istəmirəm.

Yaşılbaş yoldaşlarını itələyə-itələyə arxaya sürüşdü. Nəhayət, qutunun lap dibinə endi. Sağa-sola göz gəzdirdi. Ətraf zülmətdi. Rahatca nəfəs aldı.

- Gözdən yaxşı yayındım, burda mənə toxunan olmaz.

Bir müddət belə keçdi. Kimsə ona məhəl qoymadı. Birdən ürəyi darıxdı. Üzünü çevirib böyründəki kibrit çöpünün qulağına pıçıldadı:

- Yarıda saxla, dünyaya birçə dəfə gəlirsən, ona görə də gərək ehtiyatlı olasan. Sən də çox irəli keçmə. Nəyinə gərək, çəkil dur bir kənardə.

Kibrit çöpü yanıqlı ah çəkdi:

- Doğru deyirsən, həyat sənə birçə dəfə verilir. Gərək alışmağı bacarasan.

Yaşılbaş təəccüblə pıçıldadı:

- Sən də yanmaq istəyirsən?

- Əlbəttə, mənə, xoşbəxtlik yanmaqdadır. Böyük alovlar balaca kibritlərin şöləsindən doğur.

Yaşılbaş çiyinlərini çəkdi:

- Sən nə danışırsan?

- Bəli, bəli. Sən bizim yaşılbaşın alışmağına fikir vermişən? Xırdaca günəşə dönürük. Bu xoşbəxtlikdir, yaxşı bil ki, bu hamıya nəsib olmur.

- Bu da söz tapdı danışmağa. Yox bacı, mən belə xoşbəxtliyi istəmirəm. Arzulayana qismət olsun.

Bundan sonra onlar dinib-danışmadılar.

Kibrit qutusu kətdikcə boşalırdı. Qutu boşaldıqca yaşılbaşın ürəyi üzülür, qorxudan tir-tir əsirdi.

Nəhayət, bir gün növbə yaşılbaşə çatdı. Qüvvətli bir əl onu kibrit qutusunun böyrünə çəkdi. O isə alışmadı, çünki kütkürdü tökülmüşdü. Onu ocağa atdılar. Yaşılbaş alışmadı, yandı qaraldı, külə döndü.

O bir ocaq alışdırı bilərdi, bilmədi. O bir çıraq yandıra bilərdi, bacarmadı. O bir anlıq işıq ola bilərdi, qorxdı işıqdan. Yanmaq istəmədi. Ovxalanıb külə döndü.

(Ə.Cəfərzadədən. 259 söz)

SƏRÇƏNİN SƏDAQƏTİ

Biri var idi, biri yox idi, bir sərcə var idi. Bu sərcə başqa sərcələrə bənzəməzdi. Yay aranda, qışı, payızı isə meşədə keçirirdi. Həmişə meşəni arandan çox sevirdi. Ona görə ki, yayda aranda yem töl olsa da, payız düşən kimi hər şey qıtlaşırdı. Zəmilər, otlar saralan kimi payız gəlirdi. Sərcə də tez özünü verir-di meşəyə, qışda nə qədər qalın qar yağsa da, ağacların altı quru qalırdı. Sərcə bu quru yerlərdə dənənər, qışın sərt keçməsinə hiss etməzdi.

Payız günlərinin birində sərcə meşəyə doğru uçurdu. Bir də baxıb gördü ki, meşə od tutub yanır. Təkcə meşə bəyidən başqa, onun odunu-alovunu söndürən

yoxdu. Meşəbəyi çox əziyyətlə çaydan vedrə-vedrə su daşıyıb meşənin yanar yerinə töküldü ki, alov çox yayılmasın. Yazıq meşəbəyi qan-tər içində idi. Sərcə bu yangını görüb çox təlaş keçirdi və fikirləşmədən qanadlarını geniş açıb işə başladı. Tez-tez çaya baş vurub, dimdiyində su götürüb meşənin yanar yerinə tökdü.

Meşəbəyi sərcənin bu köməyini görüb çox təəccüb etdi.

- Ay Allahın quşcuğazı, sən dimdiyində gətirdiyin su bu yangına nə edəcək? - dedi.

Sərcə dilə gələrək:

- Bunu mən də bilirəm, - dedi, - ancaq mən meşəyə olan sevgimi, sədaqətimi göstərirəm.

Sərcə bunu deyib sürətini bir qədər də artırdı. Tez-tez çaya baş vurub dimdiyində gətirdiyi suyu yanar odun üstünə töküldü. Meşəbəyinin və Sərcənin gətirdiyi sular elə bil birçə anda çoxaldı, selə-suya döndü və meşənin alovu tüstülənib söndü. Qoca meşəbəyi rahat nəfəs aldı. Sərcə də yaşıl budağa qonub dincəlirdi. Meşəbəyi sərcəyə baxdı-baxdı, sonra dedi:

- Ay Allahın quşcuğazı, kaş bəzi nankorlar, meşəni gizli qıranlar da sən kimi meşənin qədrini biləydilər.

(Əli Səmədoğludan. 252 söz)

IX SİNİF VƏSİYYƏT

Həmin il qış sərt gəlmişdi. Çox soyuq idi. Qar dizə çıxmışdı. Ermənilər Xocalını almışdılar. Sevincləri yerə-göyə sığmırdı. Onların arasında azərbaycanlıların çöreyi ilə böyümüş Aşot da var idi. Qələbə naminə o da yeyib-içib keflənmişdi. Əsirlərə yaxınlaşıb, gülür, onları ələ salırdı. Onun gözləri birdən yaş səksəni haqlamış Nəbi kişiyyə sataşdı. Dərhal tanıdı. Aşot Nəbi kişigildə çox olmuşdu. Evində duz-çörək kəşmişdi. Aşot ona yaxınlaşıb kişiyə tərs bir şillə vurdu. Kişi dinnədi, lakin qəfildən Aşotun üzünə tūpürdü. Aşot sifətini turşutdu.

- Yaxşı, indi sana qostararam, -deyib, üzünü silə-silə geri çəkildi. Onun rəngi birdən-birə açıldı, yadına Nəbi kişinin 18 yaşlı nəvəsi Lalə düşdü. Əsirlərin arasında Laləni gördü. Yanındakı əsgərlərə nəşə dedi. Əsgər qızın qolundan darta-darta aparmaq istədi. Qız qışqıraraq onların əlindən birtəhər çıxıb özünü babasının qucağına saldı.

- Baba, qurban olum sənə, özün məni öldür, ancaq onların əlinə vermə!

Baba və nəvə qucaqlaşmışdılar. Lalənin gözlərindən yaş sel kimi axırdı. Nəbi kişi nəvəsinin qucağına pıçıldadı:

- Qızım, məni bağışla, başqa əlacımı yoxdur, -deyib iki əlli yapışdı Lalənin boğazından və gözlərini yumub möhkəmcə sıxmağa başladı.

Qızı onun əlindən alanda artıq gec idi, o, dünyasını dəyişmişdi. Ermənilər kişini təpikləməyə başladılar. Qoca heç zərımırdı da, elə bil təpiklər ona dəymirdi. Əslində o sevinirdi, sevinirdi ki, vaxtında nəvəsinə ermənilərin əlindən qurtardı.

Əsirləri böyük bir zirzəmiyə saldılar. Onlar ağır işlər görməkdən əzab çəkirdi, əsgərlərin təhqirlərinə məruz qalırdılar.

Bir gecə Nəbi kişi ağır vəziyyətdə idi. Hamı onun başına yığılmışdı. O vəsiyyəti edirdi: "Vaxt gələcək bizim ordumuz torpaqlarımızı düşməndən təmizləyəcək. Sizdən bir xahişim var. Mənim dünyamı dəyişməyimə bir neçə an qalıb. Bir Allah bilir, ermənilər məni necə basdıracaqlar. Mənim qəbrimin yerini nişanlayın, müharibədən sonra qəhumlarıma yerimi göstərərsiniz. Məni aparıb Xocalıda basdırınlar".

Nəbi kişi səhərə yaxın öldü. Onu basdırmadılar. Ermənilər Nəbi kişinin cəsədini yandırdılar. Nəbi kişinin ruhu doğma torpağa qovuşa bilmədi.

(Ə.Zeynalovdan. 290 söz)

«ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ POETİKANIN TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK PROBLEMLƏRİ»

Orta məktəbdə tədris olunan şer nümunələrinin - poetikanın nəzəri və praktik problemləri barədə ədəbiyyat nəzəriyyəsində, metodik ədəbiyyatda çox yazılmış, bədii mətnin strukturu, sənəkarlıq məsələlərinə dair dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Bununla yanaşı, klassik ədəbiyyatda "Divan" şerinin sistemli tədrisi, islami dəyərlər, sufizm və hürufizm təriqətləri, poetikanın bəzi nəzəri problemləri millilik nöqtəyindən nəzərdən tədqiq olunmamışdır. Pedaqoji elmlər namizədi **Pirali Əliyev** bu mülahizə ilə hazırladığı **"Ümumtəhsil məktəblərində poetikanın tədrisinin nəzəri və praktik problemləri"** monoqrafiyası ("Nurlan" nəşriyyatı, Bakı, 2000) pedaqoji elmlər doktoru, professor Ş.Mikayılovun elmi redaktorluğu ilə çapdan çıxmışdır.

Doqquz fəsildən ibarət olan monoqrafiyanın ilk bölmələrini proqram, dərslük və metodik ədəbiyyatda problemin qoyuluşu, poetikanın tədrisinin elmi-nəzəri əsasları, tədris prosesində şagirdlərin ədəbi qabiliyyətlərinin inkişaf meyarları kimi məsələlər təşkil edir. "Poetika" - yunan sözü olub, bədii ədəbiyyat haqqında elmdir; poeziyanın mənşəyini, qanunlarını, şəkillərini, ictimai rolunu öyrənən xüsusi bir elm, bir nəzəriyyədir". Eyni zamanda şerə də poetika deyirlər. Göründüyü kimi, poetika geniş anlayışdır, onun bütün nəzəri və praktik məsələlərini orta məktəb şagirdlərinə öyrətmək qeyri-mümkündür.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Aristotel ilk dəfə olaraq özünün "Poetika", "Ritorika", "Poeziya sənəti haqqında" əsərləri ilə poetikanın əsasını qoymuş, onun bədii yaradıcı-

lıqdan, üslubdan, yaradıcılıq sənəkarlığından bəhs edən bir elm olduğunu göstərmişdir. 1920-30-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları da milli poetika təliminin yaradılması istiqamətində tədqiqat aparmış, şifahi xalq ədəbiyyatının, əruz vəzninin nəzəri məsələləri, habelə bədii dil, üslub, metod, ənənə, novatorluq kimi kateqoriyalar təhlil edilmişdir. Pedaqoji proseslə bağlı tədqiqat aparan alimlərdən Ə.Qarabağlı, Ş.Mikayılov, T.Hacıyev K.Vəliyev və başqaları poetikanın nəzəriyyəsi ilə əlaqədar dərslük və dərslər vəsaitləri yazmışlar. Buna baxmayaraq, bu sahədə bəzi məsələlərə kitabda ilk dəfə olaraq toxunulmuşdur.

Poetik mətnin struktur təhlilində həsr edilmiş fəsildə ədəbi əsərlərin tərkibinə daxil olan komponentlər; mövzu və ideya, forma və məzmun, kompozisiya və süjetin mənimsənilməsi yolları geniş şərh olunur. Orta məktəbdə ədəbiyyat kursunun əsasını təşkil edən, şagirdlərin ardıcıl olaraq üzləşdikləri və bəzi mərhələlərində çətinlik çəkdikləri bu məsələlər nəzəri və metodik ədəbiyyatda öz əksini tapmasına baxmayaraq, müəllifin özünəməxsus, orijinal fikirləri və problemin bir sistem halında təhlili maraqlı doğurur. Lirik şerlərdə məzmunun mənimsənilməsinin vacibliyindən danışarkən müəllif yazır ki, "...orada verilmiş sətirləti mənalari, fikir dönümlərini, misralari, beytləri, bəndləri uşaqlara açmaq lazımdır ki, məzmunu dərinliklərinə qədər duya bilsinlər".

Misraların sonunda səs bənzərliyindən ibarət olan qafiyəni öyrədkən onun qrafik və fonetik prinsip əsasında yaranmasına istinad edilir, S.Ə.Nəbatinin "Ay Pəri" təcnisinin

cinəslı qafiyə sistemi təhlil olunur. Sonra Azərbaycan şerində olan iki vəzn: heca və əruz vəznı, bir də sərbəst şer şəklı haqqında məlumat verilir. Misralarda hecaların sayının bərabərliyi prinsipinə əsaslanan heca vəznli şerlərin məktəb ədəbiyyat kursunun üçdə iki hissəsini təşkil etdiyi göstərilir. "Avesta"dan, "Divanü-lügət-it türk" əsərindən, "Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası" adlandırılan "Kitabi-Dədə Qorqud"dan heca vəznli şer nümunələri təhlil edilir.

Klassik yazılı poetikamızın zəngin bir qolunu da əruz vəznində yazılmış əsərlər təşkil edir. Çox doğru olaraq göstərilir ki, bu vəznin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, ədəbiyyatımızda sıx işlənən bəhrələrinin leksik mənə və strukturunu bilmədən, belə şerləri dərinləndirmək çətinlikdir. Öyrənilmiş nəzəri məlumatlar İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.P.Vaqif və başqalarının tədris olunan poeziya nümunələri üzərində praktik şəkildə möhkəmləndirildiyi halda, lazımi nəticələr qazanmaq olar. Müəllifin bu fikri də diqqətəlayiqdir ki, şer ərzun tələblərinə uyğun şəkildə ifadəli oxunduqda bəhrələrin lüğəvi mənəsinı, uzun və qısa hecaların növbələşməsi ilə yaranan təfəllüni artıq bilən şagirdlər onun bəhrini çox asanlıqla tapırlar.

Poetikanın tədrisində obrazlılığın mənimsənilməsi yollarından bəhs edən fəsil monoqrafiyada mühüm yer tutur. Poetik əsərin ilkin meyarı obrazlılığıdır. Qeyri-adi, möcüzəli söz düzümü əşya və hadisələri olduğundan daha parlaq, daha cazibəli əks etdirdikdə obrazlılıq yaranır. Bədii dilə obrazlılıq verən isə müqayisə, bənzətmə əsasında yaranan məcazlardır. Bu üslubi vasitələrin hamısı orta məktəbdə öyrədilmədiyindən müəllif də epitet, təşbeh, metafora, metanomiya, simvol, mübaligə, litota, antiteza və alleqoriya üzərində geniş dayanır. Təlimdə sadədən mürəkkəbə prinsipinə əsaslanan müəllif V sinifdə ilkin olaraq epitetlərin öyrədilməsindən başlamağı tövsiyə edir. Bənzətmə kimi

tanınan təşbehlər ən bitkin poetik fiqur növüdür və elə bir sənətkar yoxdur ki, ondan istifadə etməsin. Təşbehin müfəssəl növü üzərində praktik işdən sonra şagirdlərə bənzətmə vasitəsi ixtisar edilmiş mükəmməl təşbehə aid İ.Nəsiminin yaradıcılığın- dan aşağıdakı nümunə təqdim olunur:

**Yüzün bərqigüli tədrir,
güli tər,
Boyun sərvı-sənubərdır,
sənubər,
Sənin şəmi cəmalindən
vücutum
Münəvvərdır, münəvvər-
dır, münəvvər.**

Lirik qəhrəman sevgilisinin yüzünü tər gül yarpağına, boyunu, qamətini şam ağacına (sənubərə), cəmalını günəşə təşbeh etmişdir. Cəmalın günəş təkı işıq saçmasındandır ki, onun (aşiqin) da vücutu nura boyanmışdır.

"Köçürmə" mənəsinı ifadə edən metafora da poetik əsərlərdə obrazlılıq yaradan mühüm fiqurlardandır. Lakin burada əlaqəyə girən təşbehlərdən biri iştirak etmədiyindən təsvir üsulu yığcam olur.

Bir sözün başqası ilə əvəz olunması mənəsinı ifadə edən metanomiya isə oxşarlıq əsasında deyil, zahiri və daxili əlaqələr üzrə yaranır. R.Rzanın "Qızılgül olmaydı..." poemasının tədrisi zamanı metanomiyanın müxtəlif növləri üzrə iş aparılarkən aşağıdakı parçaya diqqət yetirilir:

**...Gözlərimiz zilli varəqlara,
miz üstündə:
Lermontov.
Demon-Tamara...**

Bütövlükdə bu poetizmlər təkce obraz, real təsvir yaradılmasına xidmət etmir, dərk olunanda oxucunu heyətləndirir, onda poetik hiss, obrazlı, emosional nitq duyğuları, mühakimə yürütmək vərdişləri yaranır. Məcazlar sistemi üzrə müəllifin elmi axtarışları da bu istəklə qələmə alındığından təlim-tərbiyə prosesində kitabın dəyərli rolu olacağı şübhəsizdir.

**Nəriman ABDULOV,
müəllim.**

Bu sayımızda:

Prezident fərmanının işığında

- N.Cəfərov* - Azərbaycan dövlətinin dili, yaxud Azərbaycan Prezidentinin dil siyasəti.....2
İ.Babayev, S.İmanova, S.Gözelova - Dilimiz inkişaf yollarında.....6
V.Həmidoğlu - Müəllimdən çox şey asılıdır.....9

Təhsil islahatı həyata keçirilir: metodika

- S.Hüseynoğlu* - Bədii əsərlərin təhlilində şagirdlərin müstəqil işi.....12
Q.Sultanova - Müasir təlim metodları yeni uğurlara yol açır.....19
A.Yolçuyeva - Müqayisəli öyrətmənin ədəbi biliklərin keyfiyyətinə təsiri.....23
A.Paşayev - Vurğunun tədrisi haqqında.....28
F.Həsənov - Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları.....31
E.İsmayılova - Klassik ədəbiyyatın tədrisində şagirdlərin nitq inkişafı.....33

Təhsil islahatı həyata keçirilir: iş təcrübəsi

- N.Hüseynov* - Həm ədat, həm də başqa nitq hissələri kimi işlənən sözlərin tədrisi təcrübəsindən.....36
D.Cümənov - Aşiq yaradıcılığının öyrədilməsi.....37
Ş.Səfərova - Şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnməsi.....41
H.B.Aslanov - Fel bəhsinin tədrisi ilə bağlı bəzi mülahizələr.....44

Sınıfdən xaric iş

- İ.Nəbiyeva, N.Aftandilqızı* - Dərnək məşğələlərində A.A.Bakıxanovun həyatı və ədəbi irsinin öyrədilməsi təcrübəsindən.....47

Nəzəri qeydlər

- Z.Əsgərli* - Faciə janrı: özünəməxsusluğu, kompozisiyası.....53

Mirzə İbrahimov - 90

- A.Hüseynov* - Böyük yazıcının yaradıcılığında müəllim obrazı.....58

İş yoldaşlarımız

- V.Alkərimov* - Ömrün kamillik çağında.....60

Soruşun, cavab verək

- A.Məmmədov* - Suallara cavab.....62

Sizin arzunuzla

- İfadə mətnləri.....65

Yeni nəşrlər

- N.Abdulov* - «Ümumtəhsil məktəblərində poetikanın tədrisinin nəzəri və praktik problemləri».....70

Baş redaktor:

B.N. YUNUSOV

Redaksiya heyəti:

A.A. ABDULLAYEV
Ə.M. ABBASOV
N.Q. CƏFƏROV
B.A. ƏHMƏDOV
T.İ. HACIYEV
N.M. XUDİYEV
Q.Ş. KAZIMOV
Ə.Q. QULİYEV
X.Q. MƏMMƏDOV
Ş.A. MİKAYILOV
B.Ə. NƏBİYEV
Y.M. SEYİDOV

Məsul katib:

V.H. ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktorları:

A.G. MƏMMƏDOV
S.HÜSEYNOĞLU

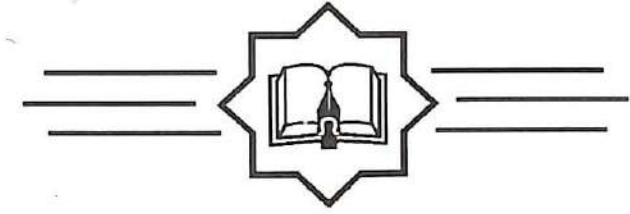
Ünvanımız:

Bakı 10, Dilarə Əliyeva küçəsi 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608. Telefonlar: 98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5. Şerti çap vərəqi 6,3. Sifariş 866. Tiraj 1300. Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191. Lisenziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kompüterində yığılıb səhifələnməmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

Qiyməti razılaşma yolu ilə
(Abunə üçün 5000 manat)

HÖRMƏTLİ OXUCULAR!

"AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ"
JURNALI HƏR ZAMAN SİZİN HƏMSÖHBƏTİNİZ,
MƏSLƏHƏTÇİNİZ OLA BİLƏR.

JURNALA ABUNƏ YAZILMAĞA TƏLƏSİN!

Jurnalın ildə 4 nömrəsi çıxır.

Jurnalın üç nömrəsinin (9 aylıq)
abunə qiyməti 15 min manat,
yarımilliyi isə 10 min manatdır.

İndeksimiz belədir: 1012

